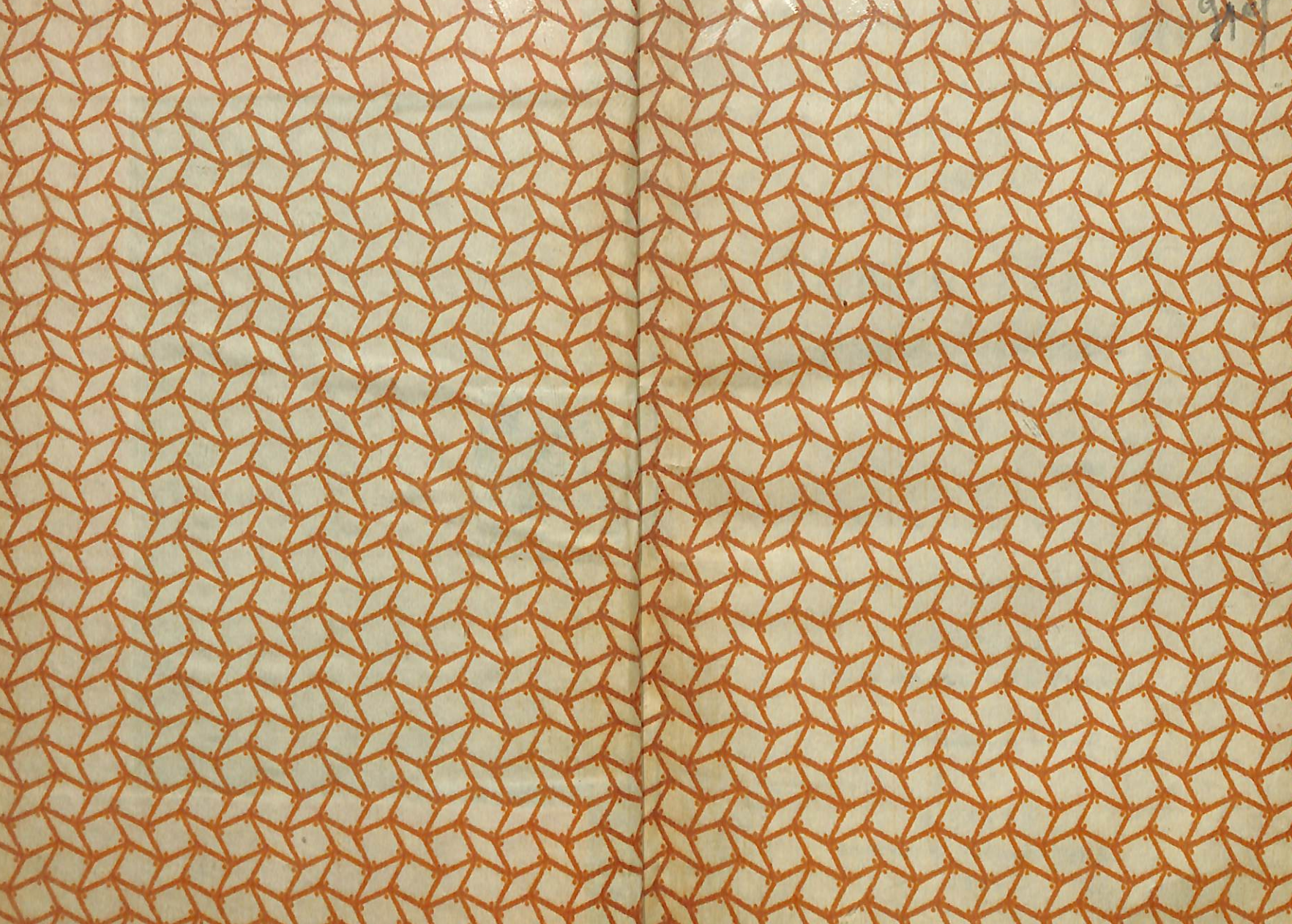

18267

944

891.99

2-13

ԱԶՆՏ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ 2011

891.99

Ը-13

ԼԵՒՈՆ ՇԱԹՐԵԱՆ

(ՍԻՆՎԻՍՏԱՐԻԱ)

ՑԱԻԻՆ ՏՈՒՆԸ

[ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ]

Բանք այն միակ տեղն է՝ ուր կարելի
է ազատ ապրիլ թուրքիոյ մէջ :

ՍԷՊԱՍԹԻԷՆ ՖՈՌ

ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ՌԱԶՄԻԿ» ԷՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ

Վ. Է. Պ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ ԵՂԱՍԵՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՅՊԱԴՐ. Ե. ԱՍՍՏՈՒՐԵԱՆ

1909

10267

12 JUL 2013

96732

ՅԱԻԻՆ ՏՈՒՆԸ

[ԲԱՆՏԱՐԿԵԱՒԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ]

Բանձր այն միակ Տեղն է՝ ուր կարելի
է ազատ ապրիլ Թուրքիոյ մէջ :

ՍԷՊԱՍԹԻԷՆ ՅՈՌ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ա.

Իրիկունը կ'իջնէ :

Պահը շատ քաղցր է. մէկը Պօլսոյ այն իրիկուննե-
րէն ուր անդորրութիւնը կը տարածուի, կը սփռուի
կարծես զովութեան հետ քաղքին վրայ. աշնանավերջի
անուշ ու թախծագին հովը մեղմօրէն կը խաղայ Բան-
կալթիէն Թագսիմ տանող մեծ պողոտային եզերքը տըն-
կուած ծառերու տերեւներու հետ, որոնք կը փրթին,
կ'իյնան վար տակաւ, խօլական պար մը դառնալով փո-
շիներուն մէջ :

Բազմութիւնը խիտ չէ. Պօլսոյ ոստիկանութեան
սփռած ահ ու դողէն, գրէթէ ո՛չ մէկ հայ դուրսը մեզ-
մէ զատ, որ անհոգ ու անձգիւր կը յառաջանանք ճամ-
բէն, խօսելով, կատակելով :

Երիտասարդութիւնը լաւատես է արդէն. ամէնէն
յոռի կացութեան մէջ անգամ դիտէ հանգրուան մը
ստեղծել, ու հոն հանգչեցնել պահ մը իր յոգնած զգա-
ցումներուն, ցաւակոծ սրտին բեռն ու դառնութիւնները :

— Է՛հ, աղաքներ կը ձայնէ մէջերնէս մէկը, այս
գիշեր եկէք քիչ մը Եանքօին նստինք :

— Ատենները առեն չէ կը պատասխանէ մեր ըն-
կերը՝ Երուանդ Գրիգորեան, ետքը կը դարձնեն :

1367-2002

Ու ակնարկը, կասկածոտ՝ կը դառնայ ետին:

Ոստիկանութիւնը ու է մէկ չնչին շարժումի փոխարէն բանտարկութիւն, սարսափ սփռած է այս սղոց սրտին վրայ, և իրաւունքով:

— Է՛հ, ի՞նչ կըլլայ ըլլայ կը միջամտէ երրորդ մը, Ստեփան Արեւեան, ի՞նչ կուզէ ըլլայ, ալ համբերութիւննիս հատաւ, ուշ մնացիր բանտ, բարձր խօսէ բանտ, ցած խօսէ բանտ, քալեցէք, ի՞նչ կուզէ թող ըլլայ:

Որոշումը տրուած է. քառորդ ժամ ետք հինգ հոգի հաւաքուած են Եանքօին, գարեջուրի դաւաթներուն շուրջ բոլորակ մը կազմած:

Ամէնքս ալ վայրկեան մը մոռցեր ենք ալ ամէն բան. մեր ցաւեր ու վշտեր տեսնելու վարժուած մելամաղձոտ հոգին թօթափեր է պահիկ մը իր վրայէն տըխրութեան քօղը, և մեր սրտին վէրքերը սպիացեր են կարծես անանամբերչի այս քաղցր իրիկնադէմին:

Մէջերնուս ամէնն ալ կսկիծ մը ունի ներսիդին, և արդէն ո՞վ ցաւ չունի Պօլսոյ մէջ. Պօլիս այն միակ քաղաքն է ո՛ր ցաւը կը ստեղծուի, կը շինուի: Որը Պօլսոյ յարաձուն անտեսական տագնապէն վնասուած, որը սիրելի մը տուած հողին, որը եղբայր մը կամ հայր մը տուած բանտին, վիշտը միացուցեր է մեզ ամէնքս ալ և գարեջուրին ափսոնը ընդարձացուցեր հրայրքը մեր տառապած երիտասարդութեան:

Կատակները, ծիծաղները կ'անուշանան: Ժամերը կ'անցնին և դեռ ու է տրամադրութիւն չունի մեր խուճը ցրուելու. սոսկումի, սարսափի մէջ տուայտող այս երիտասարդ հոգիները, պարզ խօսքի մը, բառի մը համար ամիսներով բանտարկութեան սպառնալիքը իրենց գլխուն վերեւ, կը զուարճանան, կերպեն, կարօտն առնելով իրենց օրերով, շաբաթներով անցուցած կղզիացած կեանքին հոս Պօլսոյ մէջ՝ ուր երեք հոգիի մէկ տեղ գումարումը կասկածանքով կը դիտուի ոստիկանութեան կողմէ: Եւ օրերով ծարաւի մարդու մը պէս որ առաջին անգամ ջուր գտնելուն՝ հոգիին ամբողջ թա-

փովը կը խմէ, հիւսնդանալու ամէն մտածում իր այդ վայրկենի յագեցման առթած հանդստութեան մէջ գտնելով, մենք ալ աղատ համարձակ կը խօսինք, կը խընդանք մեր այդ վայրկենի ուրախութեան մէջ մեր շուրջի խստութիւնները մոռնալով:

Գիշերուան ժամը տասնեւմէկը անցեր է. մրնչեւ այդ ժամուն դուրսը մնալ Պօլիս, յանդգնութիւն և յանդգնութենէ իսկ վեր բան մըն է, մանաւանդ հինգ երիտասարդ մէկտեղ, քով քովի հաւաքուած: Կասկածներ, տարակոյսներ կայ մտքիս մէջ զորս չեմ ուզեր ընկերներուս ըսել անոնց ուրախութիւնը տըխրութեան չի փոխելու երկիւղով:

— Մէյմէկ կաթ առնենք Թօմային, կը ձայնէ մեր ընկերներէն Արամ Արագեան, խմբագիր:

Պիտի մերժեմ ես, բայց միւսները կը համակերպին և ես ալ անոնց հետ ստիպուած: Երիտասարդութիւնը որ միշտ ընկերականութիւնը և զուարճութիւնը կը սիրէ, թող չի տար ինծի առնել քալելու:

Բայց մեր այս համակերպութիւնը մեծագոյն հարուածը կուտայ վերջէն մեղի և յետին զղջումներն ո՛չ մէկ օգուտ, ո՛չ մէկ ձեռնտուութիւն կ'ընձեռեն այն տառապանքներուն համար՝ զորս այս սողերը պիտի պարզեն:

Գիշերը լուռ է ու հանդարտ: Յետամնաց անցորդի մը ստուերը կը կոշտուի քովտի փողոցներուն մէջ: Պօլսոյ գիշերները, արհաւիրքի գիշերներ են, պաշարուած, կործանած քաղաքի տխուր դիշերներ, ուր սոսկուած կը սաւառնի:

Գիշերապահին ճովանը հեռուն կը թնդայ լուռութեան գիրկը, և շունբու հալւնին երկար ու մելամաղձոտ արձագանքը կ'երկնայ կը տարածուի փողոցներուն մէջ:

Լուռ, ամէն կողմ:

Սիմիտճի մը, ճամբուն վրայ պատին տակ հիւսիւներ է. կանթերն ու սիմիտները քօվը, գլուխը կ'իյնայ

կուրծքին վրայ և մոմին լոյսը իր շուքը կը խաղցնէ երեսին վրայ, ահագին ծամածռումներ թալով անոր դէմքին: Կը քնանայ:

Կը քալենք լուիկ:

Կալաթա Սէրայի առջեւէն դարձած թռչնաձև, չըրջուն պահակներ մեզ կը կեցնեն:

— Ուր կ'երթաք այդպէս, կը հարցնէ ոստիկանը:

— Չե՛ս տեսներ, կը պատասխանեմ բարկացած, կը պտըտինք:

— Աս ատեն պտտիլ չըլլար, պէտք է Կալաթա Սէրայ տանիմ ձեզ:

Ի դուր աղաչանք, ի դուր խնդրանք. հայ ենք, հետեւաբար և յանցաւոր և մենք հիմա համակերպած ոչխարներու պէս կը քալենք կալանաւորներու նման: Ձերբակալուած ենք: Տառապանքի չղթան կը սկսի ալ մեզի համար: Երկու վայրկեանէն հինգ հոգի կը մահենք Կալաթա Սէրայէն ներս:

Բ.

Խոտի կծու հոտ մը աղբի գարշելի հոտի մը խառնուած մեր ռնգունքները կը շոյէ երբ կը յառաջանանք ախոռանման մեծ շէնքին մէջ որ ոչ մէկ հանգամանք ունի իր սէրայ անունը արդարացող: Սանդուղները ծռած, ծեփերը թափած, աւերակ շէնք մը՝ որ տեսակ մը զընտանի տպաւորութիւնը կընէ վրադ:

Անկիւն մը կանթեղ մը կախեր են, որ կը մխայ, որուն բոցը կ'երերայ ներս խուժող հովէն և դիւային ստուերներ կը խաղցնէ պատերուն ու գետնին վրայ որ խոնաւ, լարծուն հող մըն է: Դրանն առջին ուրկէ ներս կը մտնենք՝ երկու պահակներ կը ննջեն և իրենց խորթալու ձայնը մինչեւ մեզի կը հասնի:

— Հէյ, կը ձայնէ մեզ ընկերացող ոստիկանը, արթընցէք:

Վայրկեան մը կը շարժին, աչքերնին կէս մը կը բանան, կը յորանջեն ու նորէն գլուխնին կ'իյնայ իրենց կուրծքին վրայ: Տիպար հոգւորներ:

Ու այսպէս կը մնան իբր տխմարութեան արձաններ, «պատին քովի կը կէս մը յենած, իրենց դիւային թարախանման դէմքը արմարի արտայայտութիւններով առլցուն:

Սանդուղներէն վեր կ'ենենք: Կարգաւ սենեակներ կան քով քովի, որոնք դիւաններ են, և որ դիւան առնունքն զատ ամէն բանի կը նմանին: Հինգ հոգի մէկէն սենեակ մը կը մտցնեն մեզ. աւերակ, փլած փլփլած տեղ մը. պատուհանին ապակիներէն մէկ քանին կոտրեր ու թուղթ անցուցեր են. հովը կուգայ կը լեցուի թուղթին մեջ զայն ուռեցնելով, կը պարպուի և կանոնաւոր թիք թաքի մը պէս իր ձայնը սենեակը կը լեցնէ: Առաստաղին մէջտեղէն վար կ'իջնէ օդային կազի ժանդոտած խողովակը, առանց շիշի և որ օդին մէջ իր բոցը կ'երերցնէ, իր վատոյժ լոյսը սփռելով տակը գըտնուած զրասեղանին վրայ՝ ուր խառն ի խուռն թուղթեր կը դիզուին: Գրասեղանին առջեւը մէկը գլուխը թեւերուն վրայ դրած կը ննջէ. գիշերուան ցեփերնին է, ինչպէս կ'ըսեն, որ մեր ոտքի ձայնը լսելուն կ'արթընայ, աչքերը կը շփէ որոնք թոռմեր են. ձեռքերը կը տարածէ պրկուելու համար, կը յորանջէ, ոտքի կ'ելնէ ու կարգաւ մեզի կը դիտէ, դեռ քնէած, անորոշ, տարտամ ակնարկով մը: Կարճուկ հասակը և իր կռնակի կուզը սոսկալի երեւոյթ մը կուտան իրեն, Բերայի մէջ իր վայրագութիւններով նշանաւոր Գամպուր Մահմուտն է, Բերայի բողանոցներուն պաշտպանը՝ ոյր շատ գիշերներ առանց ծախսի, իր ոստիկանի պաշտօնը շահագործելով, զեղխութեանց մէջ կը զբօսնու:

— Նայեցէ՛ք սա շուներուն վրայ, կը հրամայէ ճաթած, քինախնդիր ձայնով մը:

Ընչերներէս մին որ կատղած է կը բողոքէ:

— Ծունը դուն ես կը պոռայ երեսն ի վեր, քեզմէ աշէկը չըլլար:

Խօսքը կը կտրի շառաչուն ապտակէ մը՝ որ կ'իջնէ մեր քովը կեցող ոստիկաններէն մէկէն: Երիտասարդը

կը լուէ, իր դէմքին վրայ դեռ յայտնի կ'երեւին հինգ մատին նշանները: Աչքերը արիւնով լեցուն են և բարկութենէն կը դողայ. ինչ կարող ենք ընել ուր ինկեր ենք այս դժոխքին մէջ մարդասպաններու հանդուժանակ:

Վրանիս կը խուղարկեն, զմելի, ժամացոյց, հովանոց, թուղթ ինչ որ կայ կառնեն. և գիտենք թէ անդարձ կերպով կ'երթան ատոնք, ալ յոյս չունինք զանոնք վերստանալու. ո՞վ գիտէ քանի ամիսներ պիտի մնանք բանտին մէջ:

Ճակատադրի խնդիր:

— Ձէք գիտեր որ, կը խօսի Գամպուր Մահմուտ ոռնալով, չէ՞ք գիտեր որ շուն հայերուն արգելուած է խմբուիլ և մանաւանդ գիշերը այս ատեն դուրսը մնալ: Ձեզի համար ալ ասկից ետք հաւու պէս տասներկու քիւն (Լ.թ.) տունէն ներս, երես տալիք ազդ չէք դուք, ապերախտներ. կը տեսնէք ձեր գլխուն ինչեր պիտի բերեմ ձեր այս գիշերուան յանդգնութեանը համար:

Ինչ յանդգնութիւն, Աստուած իմ, ինչ է մեր յանցանքը կը մտածեմ ինքնիրենս, ինչ մեծ ոճիր հինգ հայ ժողովուրդ ու գիշերը անվնաս դուարձանալ:

Այս պահուս իսկ երբ այս տողերը կը գրեմ, կը կարծեմ լսել իր ճաթած քինախնդիր ձայնը, որ գիշերային լռութեան մէջ շան ձայն կաղկանձիւնին կը նմանի:

Անուննիս, բնակութիւննիս կը հարցնէ մի առ մի.

— Ինչ գործ ունէիր աս ատեն փողոցը, կը հարցնէ մեզմէ մէկուն:

— Կը զուարճանայի, եթէ զուարճանալն ալ արգելուած է հոս, ըսէք ան ալ վերջացնենք:

Այս համարձակութիւնը, որով կը պատասխանէ տղան զինքը կը կատղեցնէ:

— Հայերուն հոմար զուարճութիւն չի կայ, հայերուն բանտ ու քանդակ միայն կայ բարեկամս, կը յարկ հեգնելով, երկու ձեռքերը կուշտին դրած, թափ վրայ իւր ուղածին պէս մեր տեղեկագիրը կը գրէ:

Իր դէմքը արհաւիրաց է, խիստ ու վայրենի:

Ութը հոգի կեցեր ենք իր դիմացը դողդալով, գրեթէ աղերսադին: Մեր ապագային, մեր վրայ բեռացուելիք ամբաստանութեանց անստուգութիւնը ու վտահաբար մեծութիւնը մեր հոգին ու միտքը կը տարտղնէ: Սենեակին մթնշաղին մէջ, խամպուռ Մահմուտի կըծկուած դիրքը ու իր դէմքին շուքը որ խոշոր համեմատութիւններ կառնէ սենեակին կեղտոտ պատին վրայ, չես գիտեր ինչ գեհնային տպաւորութիւն կը գործէ մեր վրայ: Հովը երբեմն պատուհաններէն մէկուն կոտրած ապակիին տեղ փակցուած թուղթը կուռեցնէ, ծոցւոր փորի մը պէս զայն դէպի դուրս ցցելով: Իր չոր ձայնն է որ միայն կը խառնուի եղէգին ձայնին, որ իր կծու ճռութեամբ քնքերով ձերմակ թուղթը կը մրոտէ մեր դահլիճին ձեռքին մէջ:

Մեր մէջէն ամէնէն յանդուգնը կը յառաջանայ և ալ չի կրնալով զսպել իր բարկութիւնը.

— Էֆէնտի, կըսէ անոր, ոճրագործ ենք, ինչ ենք, որ այսպէս խստութեամբ կը վարուիս մեզի հետ:

Պատասխանը շառաչուն ապտակ մը կըլլայ մեր քով կեցող ոստիկաններէն մէկուն կողմէ:

Ա՛լս Աստուած իմ, տղուն երեսը կարմիր կրակ կը կտրի և ոստիկանին հինգ մատներուն աեղը ակնյայտնի կերեւի դժբաղդ երիտասարդին ձերմակ այտերուն վրայ:

— Վա՛ր տար սա սրիկայ կեալուրները, կը պոռայ խամպուռ Մահմուտ, շո՛ւտ վար:

Կը դառնանք դէպի դուռ և հրուելով, հրմշկուելով կիջնենք փայտէ խարխուլ սանդուղներէն վար. առաջին անգամն է որ կը մտնենք բանտ. ճամբաները չենք գիտեր:

— Է՛յ էշու ձագ, կը պոռայ ինծի ոստիկաններէն մէկը, դէպի աջ դարձիր:

Ձեռնալապերուն սրահէն կանցնինք ... մութ ու

խոնաւ նկուղ մը, ուր նոյնպէս վայրագ դէմքով մէկը ծռեր կը քնէ :

Հասեր ենք՝ արդէն բանտին առաջին մեծ դրանքով :

— Քէօսէ աղա, կը ձայնէ ոստիկանը, բա՛ց դուռը, որս կայ սո՛յս գիշեր քեզի :

Խոշոր բանալին կը մտնէ ներսէն դրան մէջ, նիգը կը շարժի ու փայտէ ահագին դուռը կը դառնայ իր ծխնիներուն վրայ :

— Ութը, կը ձայնէ ոստիկանը, ութը հոգի, լաւ համբէ :

Այլ եւս դադրած ենք անձնաւորութիւն մը կազմելէ, թիւեր ենք միայն այս վայրենիներու աչքին :

Երկրորդ նեղ երկաթէ ձողերով ամրացած դուռ մը կը յաջորդէ առաջինին, անկէ ալ ներս, մի՛շտ դէպի ներս, ամէն յարաբերութեանց խզում ընկերականութեան, մարդկութեան հետ որ իտէալն է, արդէն Թուրքիոյ բարձարոս ուժժիմին :

Չորս հոգի վարի յարկը ու չորսն ալ վերը կը փոխադրեն : Ես վարի յարկն եմ, և ոտքի վրայ արդէն հազիւ թիզ մը կայ ձեղունէն որ նոյնպէս իրարմէ բաց փայտի հաստ ցողերէ կաղմուած է և որոնց մէջէն կը տեսնեմ վերը քալող մարդոց ոտքերը, որոնք կերթան ու կուգան անդադրում դառադեղի մէջ զսպուած և ազատութիւններն կորսնցուցած կենդանիներու հանգուսակ :

Երկու սենեակ դէմ դիմաց կայ մեր խովուռին մէջ, ինչպէս կը կոչեն. ներս մտնելուն իսկ մարդս կը սարսափի. գլուխս կը ծռեմ և կիսաբաց դուռնէն ներս կը նայիմ. սոսկալի մուր մը կայ սենեակին մէջ որ չէղարչի մը նման կը ծածանի, կը լայննայ ու կը տարածուի և որ արգելք կըլլայ սենեակին միակ մխացող կանթեղին դողդոջ ու դալկահար լոյսին : Սենեակը լեցուն է մարդերով, որը պառկած երկնցած աղաւթ խշտիկին մէջ, ո՛րը ընկողմանած տախտակամածին վրայ :

Հասերը ոճրադործներ են, անհատականութիւններն, ինքնութիւններն կորսնցուցած ու փթացած հոգիներ, որոնք չեն գիտեր թէ ինչո՞ւ և ինչ բանի համար կապրին : Հաշիշի, էսրարի հոտը սոսկալի կերպով ռնգունքս կը խողտցնէ : Անկիւն մը չորս հոգի կէս պառկած ու կէս նստած իրարու կուտան փայտէ տեսակ մը կլկլակ, կարգաւ, իրենց թոքին ամբողջ ուժովը ներս քաշելով հաշիշին մուխը և իրենց ծածածուռ բերնէն ծխաններու պէս դուրս պոռթկացնելով անոր մահարար ու թմրեցնող ծուխը : Աչքերնին ակնակապիճներուն մէջ կը դառնայ. գինովութիւնն է որ կը սկսի. գինովութեանց էն անդը ու սարսափեցուցիչը, որուն կը յաջորդէ մահանման թմբիրը տիրել այս ծիւրած մարմիններուն վրայ :

Ա՛խ, որքան սոսկալի է մարդկային թշուառութիւնը և անոր երեսնէն մարդուն անհատականութեան անկումը բանտին մէջ :

Ահա չորսն ալ ինչիւր են մէյ մէկ կողմ, դէմքերնուն վրայ ոչ գոյն կայ, ոչ արիւն ու աչքերնին խոշոր խոշոր բացած տարածուեր են կռնակի վրայ, ակնարկին դէպի սարդի ոստայններով ծածկուած ձեղունին յառած, ակնապիշ ու երազագին :

Ինչո՞ւ այսքան տառապանք կը մտածեմ ինքնիրենս, ինչո՞ւ այսքան չարչարանք մարդոց՝ տիեզերքի մը աշխարհներու այս անհունութեանը մէջ :

Անկարելի է ալ կենալը, գլուխս կը դարձնեմ միւս կողմ, ոտքերս յոգնութենէս և յուզումներէս կը դողան, գիմացի սենեակը կը մտնենք չորսերնիս մէկ, հոս ալ հաշիշ, հոս ալ նոյն մեռցնող հոտը ու աղեխարշ տեսարանը : Մեղի տեսնելուն մէկ քանին ոտք կելլան. հայեր են, մազերնին մօրուքնին երկնցած, անճանաչ դարձած : Շատեր կը ծաղրեն զմեզ .

— Օ՛ . . . մօնշէններն ալ սկսան հա՛, կը պօռան, կը կատակեն լկտաբար ծիծաղելով :

Արիւնը միշտ կը քաշէ սակայն, հայերը զմեզ կը մխթարեն. ամոնք ալ ձերբակալուածներ են՝ որոնք

գացեր են, արիւնը գլուխս ցատկեց, ես նէնի-չէնի մը սագործ եմ. այն օրը գրեթէ բնաւ գործի չեղայ. վիշտը ապուշի պէս բան մը դարձուցեր էր զիս. իրիկուան՝ դանակը մէջքս խօթեցի, մագդործի ահագին դանակ մը, և շիտակ Միխայիլն գինետունը գացի, գիտե՞ս հարկաւ Միխայիլն գինետունը:

— Գիտեմ, կը պատասխանեմ իրեն, շարունակէ:

— Մէկ երկու բարեկամներ քովս եկան. նամակը կարդացի իրենց. ինծի մխիթարել կը ջանային, մեղի պէս աղքատ մարդոց մխիթարանքը ինչ կրնայ ըլլալ օղիէն զատ. գլուխ գլխի տուած, շիշերը իրարու յաջորդեցին երբ գիշերուան երեքին (ը. թ.) թաղին գոմիսէրը եկաւ, ըսելով որ կը բաւէ ալ որչափ խմեցիք:

— Իեղի վնաս մը ունինք, հարցուցի գոմիսէրին, ձգէ՛ մենք ցաւ ունինք, ինչ կըլլայ, եթէ քիչ մըն ալ նստինք:

— Յաւ եւլն. մօիկ չեմ կրնար ընել ձեզի, պատասխանեց կոշտ ոստիկանապետը բրտորէն. չո՛ւտ կորսուեցէք, ելէք:

Աղաչեցինք, պաղատեցանք. սկսաւ հայհոյել անատեն մեզի, մեր մայրերուն, մեր քոյրերուն: Դոյր ա՛նունը լսածիս պէս արիւնը գլուխս ցատկեց, աչքերս ամպոտեցան, երկվայրկեանի մը մէջ մօտվաճառի խոշոր դանակս քաշեցի մէջքէս, և վայրկեանի մը մէջ մէկ հարուածով աղիքները դուրս թափեցի, քրոջս արիւնը այս չան արիւնովը փոխարինել ուզելով»:

Լռեց:

Երեսը կը նայիմ չեշտակի. իր ծիւրած, Թոգոյն դէմքին վրայ բարկութեան կարմիրը տարածուել է, ամբողջ անդամներովը կը դողայ, դեռ հոն ըլլալու պատրանքով, և կը դիտեմ որ այս գրեթէ կէս մեռած մարդուն քով դեռ վրիժառութեան զգացումը ամէն զգացումներէ վեր մնացեր է և մարմնական ցաւերը զորս տուեր են իրեն բանտին խորհրդաւոր ու սարսա-

փեցնող խցիկներուն խորը չէ մեղմացուցեր այս լեռնա-կան ու մաքուր վրիժառութեան թափը:

Այսչափ խօսակցութիւնը արդէն զինքը կը յոգնեցնէ. կիյնայ մէկ քովին վրայ ու կսկսի քնանալ, յոգնածնե-րու, ծիւրածներու անհանգիստ և յանկարծակի քու-նովը:

Մէյմէկ թէյ կապսպրենք. բանտարկեալներէն մէկը օրճեփութեան պաշտօնն ունի, ան ալ հարկըր մէկ տարուան դատապարտուած մը, որ չուտ մը մեր թէյե-րը կը բերէ, քովը լեմոնի կեղեւներ շարած, իբր բա-ցաօիկ պատիւ մը մեզի որ վերջապէս Մօսկովներ! ենք իր աչքին:

Ու այսպէսով քանի թէյ, քանի սիկառ օրական Աստուած դիտէ միայն: Սիկառի փաքէթները իրարու կը յաջորդեն և իւրաքանչիւրնիս երկու-երեք բաֆէք է որ կը ծխենք օրը:

Իրիկուան դէմ մեր ալ քուները կը տանի. ինչ ա-ւելի մեծ դեղ քան քունը բանտարկեալին համար, ցա-ւերու թմրեցնող այդ միակ բալասանը:

Գրեթէ մթնել սկսեր է երբ մեզ կարթնցնեն. հա-ցերու բաժնուելու պահն է. բանտին մէջ իւրաքանչիւր բանտարկեալ օրական երկու թայինի հաց(*) ունի, զոր այսօր մեզ ալ պիտի տան, քանի որ մենք ալ դատուե-ցանք անոնց կարգը: Կարգով դպրոցական տղոց պէս լո՛իկ ու միջիկ կը կենանք, սպասողական դիրքով. հացի բաշխուելու ժամանակ խօսիլն արգիւռած է: Մեր քո-վէն Յոյն մը կը համարձակի քանի մը բառ ըսել մօտի-նին. բանտապանը կը մօռնայ, սոսկալի կից մը կուտայ մարդուն փորին որ կիյնայ գետին ցաւէն պօռալով: Բանտապանին օգնականները կը մօռնան և մարդը կը վերցընեն ու կը տանին ներս. հացէ զրկուած է խեղճը և քսանկէտըս ժամ անօթի մնալու դատապարտուած:

(*) Տեսակ մը սեւ հաց որ բանակին և բանտերու մէջ կը գործածուի և որ հացէ զատ ամէն ինչի կը նը-մանի:

Մեր անուաններն ալ կը կարգացունին. կերթանք կառնենք հացերը և ուսընդանուր կը վերադառնանք մեր րըջը:

Իրիկունն՝ տխրութիւնը կը ծանրանայ մեր վրայ. օր մը անցած է. և ո՛վ գիտէ դեռ քանիննր պիտի անցնին այսպէս, մեր երիտասարդութեան ծաղիկը փրտտեցնելով այս չորս պատերուն խոնաւութեանը մէջ. Բանտը եփուած կերակուրէն կը գնենք. պրասով միս, չոր հացը մէջը թաթխելով ձեռքերով կուտենք, քանի որ արգիւրած է պատառաքողի գործածութիւնը, մինչ անդին կան բանտարկեալներ, որոնք իրենց մէջքին վրայ խոշոր եաթաղաններու կոթը կը ցուցադրեն: Ո՛վ հակադրութիւն տաճկական օրէնքներու...:

Քսանեչորս ժամ է հաց չենք կերած. սովալլուկ գայլերու պէս յարձակեր ենք կերակուրին վրայ որ ուրիշ բան չէ բայց եթէ խաշած ջուր, մէջը չորս պրասի պըզտիկ կտորներ նետուած: Վայրկենի մը մէջ, ամանին աղտոտ յատակը արդէն կերեւայ: Կէս կուշտ, կէս անօթի կելլենք. ձեռքերնիս բանթալօննուս կը սրբենք, սիկանիս կը վառենք ու կ'ընկողմանինք...:

Համակերպութիւնը, կեանքի ամէն դժբախտութիւնները տանելի ընող այս միակ փրկիչը, կարծես կըսկսէ կամաց կամաց մեր ներսը բոյն դնել:

Լռութիւնը կամաց կամաց կ'սկսի իջնել բանտին վըրայ, ձայները կը դադրին, երթեկները կը ցանցառնան, հանգստի պահն է հիմա:

Եւ ահա յանկարծ այս լռութեան գիրկը, գերեզմանէ բղիւղ տիւր ողբի մը պէս, դիմացի հաշիշ խմողներու սենեակէն՝ անուշ, մեղամաղձոտ երգ մըն է որ կ'երկարուի, շատ մը բերաններէ միասին արձակուած երգ՝ որ բանտերու տխրութենէն կըստեղծուի և որ բանտերու մէջ կը մեռնի յաճախ: Շատ անուշ շատ քաղցր եղանակ մըն է ասի, Տրամացի յեղափոխական բանտարկեալի մը երգը, որ կ'երկնայ, կը տարածուի, յաւիտեանս, տխրաբոյր լացի մը պէս:

Տրամա ֆոփրիւսինէ, Հասան, swar spr կէշիմէզ Սուլֆ սր սուլարը սա, Հասան, պիւ քաւ իշիլմէզ Պնասան վազ կէշիլիւր, Հասան, Խարսան կէշիլմէզ Աք մարդինի, Եպրէի Հասան, Եպրէի ինիսին Տրամա մահպուսնա, Հասան, Եմըն սեյլէսին:

Ամէնքս ալ ուշադիր, գրեթէ երկիւղած մտիկ կընենք. մեր ուժը կորսնցուցած և տկար հոգին կ'ընկճի. աչքերնիս արցունքով կը լեցուի. երգը անուշ կը շարունակէ:

Տրամա մահպուսնը, Հասան, Եմըն մի սանսըն Ասալ Կոյսիւրմէի Ե, Հասան, Գոլայ մը սանսըն Աք մարդինի, Եպրէի Հասան, Եպրէի ինիսին Տրամա մահպուսնա, Հասան, Եմըն սեյլէսին:

Մահու չափ տխրութիւնը մեր ամբողջ էութիւնը կը լեցնէ, և այս քաղցր մեղամաղձոտութիւնը և տեսակ մը ինքնալքումը գրեթէ մեզ կը թմբեցնէ, յուսակտուր մարդոց այն թմրութեամբ որ քունի կ'առաջնորդէ:

Մեր քովի դրամը հատած է և անկարող անկողնի մէջ պառկելու, քանի որ ինչպէս ըսի, տասը դրուշ է իւրաքանչիւրնուս համար ամէն գիշեր: Կօշիկներս կը հանեմ, ինծի նման ընկերներս ալ, քով քովի կը դնեմ խնամով, ֆէսս կը տեղաւորեմ կօշիկներուն վերեւ, գըլուխս կը հանգչեցնեմ այս նորօրինակ բարձին վրայ ամբողջ մարմնովս երկնալով աղտոտ տախտակամածին լայնքին: Քառասունեւութը ժամ է որ հանուած չենք. օսլայուած օձիքներնիս շատոնց ձմրեկած, անձանաչ դարձած է և այս աղտոտութեան ու տաժանքի միջազարին մէջ աւելորդ սեպելով այս զարդը, օձիքն ու փողկապը իրար փաթթելով տեղաւորացներ ենք մեր գրպաններուն խորը: Գոյներնիս փախեր, աչքերնուս կոպը կտրեր, Եպրէի հիւանդկախ գոյն մը տարածուեր է մեր երեսին:

Երգը կը շարունակէ մեր դիմացի սենեակէն քաղցր օրօրի մը պէս և մեր աչքերը կը գոցուին առ տակաւ...:

Ե.

Հետեւեալ առտու նորէն մեր ամենուն տունէն զատ զատ մարդ կուգայ միգի. ամէնքն ալ միեւնոյն յուսուողովն ու սրտապնդող պատասխանը.

— Մի՛ վախնաք, մէկ քանի ժամէն կազատիք:

Ժամէ ժամ, վայրկեանէ վայրկեան կը սպասենք. օրը երրորդ կըլլայ, երրորդին կը յաջորդէ չորրորդը և դէռ պիտի արձակուինք:

— Եթէ գործերնիդ դիմացի, Պօլսոյ կողմի բանալի, Զապթիէ, իյնայ, խնդիրնիդ երկար է կըսեն մեզի աւելի փորձ և քանի մը անգամ բանալի մանող ելլողներ:

Մենք ալ գիտենք ու լսեր ենք ատիկա. գիտենք լէշ Զապթիէին դուռը ողջունողը առ նուազն, անմեղ Իսկըլայ, հազիւ երեք ամիսէն կազատի, գիտենք թէ որչափ դրամի պիտի նստի, որչափ անագին, առասպելային կաշառքներու ապրանք պիտի ըլլայ մեզի, Պօլսոյ մեծ ոստիկանատունէն մեկնած ատեննիս:

Մանաւանդ գիշերները մեր սպասողական դիրքը, Լելի սիրտ կսկծեցնող է քան ցիրեկը: Բանտերուն մէջ հարցաքննութիւնները և արձակումները ճիշտ կէս գիշերէն մէկ ժամ առաջ տեղի կունենան:

Մեր բանտարկութեան չորրորդ գիշերն է, օր չորեքշաբթի, որ այսօրուան նման յիշողութեանս մէջ քանդակուած է: Հինգ վեց ոճրագործներ, վերմակ մը փռ են գետինը, վերմակին երեսի կողմը տախտակամանի դարձած և միւս սաւանով պատած երեսը մեր կողմը, սաւանը ձեռքով ողորկեր, շտկեր այնպէս որ ու է ծալի վրայ:

— Ինչ պիտի ընեն հիմա ասոնք, կը հարցնեմ ընկերոջս:

— Ուշադիր դիտէ, կըսէ ինծի. պարպուս(*) պիտի խաղան:

(*) Պարպուս, տեսակ մը խաղ է, բանտարկեալներ և ստորին ժողովրդեան յատուկ: Խաղը կը բաղկանալ երկու նարտի տապալիկէ. ու է մէկը գունամար մը կայ ռաջարկէ, ով որ մեծ նետէ, մանաւանդ զոյգ չորս, զաւեց և զոյգ հինգ, անիկա կը շահի:

Զգտուած վերմակին չորս կողմը նստեր են ծալապտալիկ. մենք անոնց մէջտեղը հանդիսատես. կօշիկնիս, օձիկնիս, վերարկունիս հանած ու սենեկին մէկ կողմը նստած: Տապալիկները կ'սկսին նետուիլ. ոչ մէկ խօսող. ամէնն ալ ուշադիր՝ կը դիտեն անգուլթ ոսկորին քմահաճոյքին: Նախ հինգ զրուշով կը սկսին. վերջը գունամարը կը բարձրանայ, տասը, քսան և կը հասնի մինչև 100 զրուշ ու ասիկա մէկ զոյգ վեց նետողին համար: Գովի նստողս ունեցածը չունեցածը վրայ տուած է. աչքերը կորուստէն խելոք, դարձեր են:

— Երերցուր զարը, կը պողայ սպառնագին.

Դիմացինը կերերցնէ.

— Տե՛ս, մօիկ ըրէ կը պատասխանէ, ոսկորին ձայնը կը լսես հարկաւ:

Ու մէկ թափով Տիւ Եփը կը նստի, սաւանին դեղնորակ ճերմկութեանը վրայ: Հարիւր զրուշը կը նետէ մարդը վառարկողին երեսին վեր, բարկացած, հայհոյելով.

— Նա՛, իշու ձագ, կոռնայ, ա՛ռ, կաշինիս աղուոր զնեցիր այս իրիկուն:

Միւսները կը խնդան, լիրբ, գազանային ժպիտով մը որ զիս կը սոսկացնէ:

Ճրագին մթնշաղին, անոր երերուն լոյսին տակ, այս իրար կողոպտող աւազակներու խումբը, բանտին այս մթին խորերուն մէջ, քարանձաւերու գոգը պահուլտած հրէշային գլուխներու տաւառութիւնը կը գործէ վրաս: Յանկարծ մէջերնուն մէկը կը ցցուի:

— Կը խաղա՞ս առջիդ դիզուած դրամներուն, կը հարցնէ յախուռն, գիշատողի յարձակող դիրքով մը:

Մարդը, որուն առջև չորս հարիւր զրուշի չափ դրամս դիզուած է, վայրկեան մը կը մտածէ, գլուխը կը քերէ:

— Մէկ զարով կուտացուի՞ միթէ հինգ ժամուան աշխատութիւնը, կը հարցնէ ինքնիրեն: Ընկերները կը քաջալերեն, սիրտ կուտան. ես կը մտածեմ թէ ո՛րկէ ո՛ւր ինկեր է դրամ այս մարդոց ձեռքին մէջ. թերեւ գիշերը

բանտ մտնող գինուլներու զրգանէն դատարկուած գու-
մարն է որ ձեռքէ ձեռք կը պտտի հիմա :

— Նեաէ՛, կըսէ մարդը, յանկարծակի տրուած որո-
շումի մը յանդուգն թափով, նեաէ՛ զարբ :

Ամենքնիս ալ լռեցին քնք. մէկ հարուածով 450 Ղըշ-
է ասի. կարժէ վայրկեան մը կենալ :

Դիմացինը զարեւր ձեռք կառնէ, կերերցնէ երկար,
այնպէս որ ոսկորին նուրբ ձայնը կը հնչէ սենեկին լուռ-
թեան մէջ ուր սիկառի մուխը, անհուն շղարշի մը պէս
մեր կիզած մարմիններուն վերեւ կը սաւառնի, յաւիտե-
նական պատանքի մը նման, այս գերեզմանաման որջիւն
մէջ զմեզ ամենս ալ փաթթելու միացնելու. կը պատ-
րաստուի նետել...

Նւ ահա դուրսէն բանտին դռները մեծաշառալ կը
բացուին :

Կէս գիշերուն բանտին դռները բացուիլը կամ բոլո-
րովին լաւ և կամ բոլորովին գէշ նշանակութիւն ունի :

— Աս գիշեր կամ փօսթա (*) և կամ մարդ պիտի
ազատի մեզմէ, կըսեն տվէնն ալ :

Մեզմ յոյս մը կը սպրդի մեր սրտէն ներս. թերևս
պարզ ուշ մնալու մը համար մեր ապաշխարանքը վեր-
ջացած է. թերևս պիտի ազատինք :

— Ձեզի համար է կարծեմ, կըսէ ներսի բանտարկ-
եալներէն մէկը. ըրածնիդ բան մը չէ արդէն. ասալի
կենալնիդ իսկ շատ էր :

Նւ իրաւ ալ ի՞նչ էր մեր ըրածը այս գողերու, մար-
դասպաններու հսկայական կողոպուտին և անագորոշ
սպաննութեանց ըով :

Ու իրաւ ալ բանտապահին թաւ ձայնը կը թնդայ բան-
տին աղտոտ, բորբոսած պատերուն միջև. մեզ է որ
կը կանչէ :

(*) Քսան կամ երեսուն հոգի մէկ, ձեռնակապերով
զոյդ զոյգ եղած, Կալաթա-Սէրայէն Զապթիէ փոխա-
բորուելուն փօսթա անունը կուտան :

Վերջապէ՛ս... ուրախութիւննիս չափ չունի. մէկ կօ-
շիկը հագած, վերարկուներնուս թեւերուն մէկը խօթած,
միւսը դուրս, կը վազենք :

Մեր սենեկին սենեկապետը քովերնիս կուգայ :

— Մեր պախիշը ո՛ր է :

Մէճիտ մը կուտանք անոր, ան օրը դրամ ստացած
ըլլալով դուրսէն : Ասոր հինգնոց մը, միւսին երկուքնոց
մը կը բաշխենք. բանտին դրամը թող բանտին մէջ մնայ.
պիտի ազատինք, դրամը ի՞նչ կարևորութիւն ունի այլ-
ևս մեր աչքին :

Վար կիշեցնեն մեզի. վարը մեր միւս, բանտին վեր-
նայարկը բնակող չորս ընկերները մեզի կ'սպասեն :

— Պիտի ելլենք, կը հարցնենք իրարու :

Հաստատական պատասխան մը չունինք իրարու տա-
լիք. Թուրքիոյ բանտերուն մէջ ինչոքը ճակատագրին
ձգուած է այլևս : Ու այսպէս անորոշ կացութեամբ մը
կեցեր ենք անցքին մէջտեղը, մինչ վերէն դեկտեմբերի
ամպոտ, անասող երկինքէն անձրեւը մաղանման կիշնէ
վար... :

Յուրտ է, կը դողանք... :

— Քալեցէ՛ք, կըսէ մեզի բանտապանը, երկրորդ
դուռը բանալով՝ որ ձեռնակապերու սրահը կուռնոր-
դէ և ուր կը մտնենք, մէկիկ մէկիկ, իրարու ետեւ, դըպ-
րոցական տղաքներու պէս : Ու արդէն յանդգնութիւնը
ի՞նչ օգուտ տաճկական այս պաւսիլներուն դոգը :

Ձեռնակապերու սրահը, միջին դարու, հաւատաքըն-
նութեան ատեն գտնուած չարչարանքի սեմեակներու ե-
րեոյթն ունի, առաւել կամ նուազ սահմաններով :

Պատերուն վրայ ժանգոտած ձեռնակապեր զոյգ զոյգ
շարուած են. անոնց տակ կոտրած զէնքեր, երկաթի
կտորներ կախուած : Սենեկին ձեղունը հազիւ երեք մէ-
թըր բարձր է տախտակամածէն : Յուրտ ըլլալուն խոշոր
կրակարան մը դրեր են սենեկին մէջտեղը՝ ուր կրակը
առատօրէն լեցուած, իր փայլուն բոցերը կը խաղցնէ

տասը հոգի լեցուներ են սենեակը. վրանին ծուխիկ ծուխիկ, երկարատև բանտարկութենէն մազերնին ու մօրուքնին երկնցած. սենեկին մէջտեղը, անծածկոյթ, իւղի արատ, ներով լեցուն խոշոր սեղանի մը առջև մարդ մը հակեր է մեծ տետրակի մը առջև. երկարատև հսկումներէն ու այս աղտեղութեան միջավայրէն իր դէմքին գիծերը կախուներ, գոյնը շարաւի է դարձեր. փոսը ինկած աչքերը, գէպի վար ձգուած սև պեխերը, անագին ֆէսը որ մինչև ականջները կիջնէ, խոշոր ու երկայն քիթը՝ զարհուրելի երևոյթ մը կուտան այս աւերուած ու դաժան դէմքին:

Մեր ներս մտնելուն, գլուխը կը վերցնէ.

— Ո՛ւթն են ճիշտ, Հասա՛ն:

— Ծիշտ ութը, է՛ֆէնտիս, կը պատասխանէ մեր ետին կեցող ժանտարմը, գետնէն թէմէննա՛յ մը ընելով:

Իրարու ետեւ խոնուած կեցեր ենք լուռ, անխօսուկ: Զիռ աղբի սոսկալի հոտ մը ամբողջ սենեակը կը լեցնէ չեմ գիտեր ո՞ր կողմէն գալով: Ի՞նչ պիտի ըսէ արդեօք. իր բերնէն ելլելիք խօսքէն կապուած է մեր աղատութիւնը կամ բանտարկութեան երկարումը: Ընկերներուս կէսը, ընտանիքի, զաւակներու տէր են. կը դիտեմ անոնց դէմքը. տոգուններ, մեռելային դալկութիւն մը տարածուեր է անոնց երեսին վրայ և սարսափը սոսկալի ծամածռումներ կը դնէ հո՛ն:

Ու գեհենային ձայնի մը պէս մարդուն բերնէն խօսքերը կելլեն մէկիկ մէկիկ.

— Այս ութը ձեռնակապի զարկէք... Դիմաց պիտի երթան այս գիշեր...

Լմեցաւ ալ ամէն բան. աղատութեան ամէն յոյս կորաւ, կըզգանք թէ քաջութիւնը բոլորովին խոյս կուտայ մեզմէ այլևս. մար ընկերներէն մէկը, որ մեր ամենէն փոքրն է, կը սկսի դողալ, ականները իրար կը զարնուին.

Դովը կը փութամ կամաց մը, սիրտ կուտամ իրեն.

— Մօ վաճա՛ն, ինքզինքիդ եկուր, կնի՛կ ես դուն...

— Կնիկ չեմ, իրաւ, կը պատասխանէ ինծի, կնիկ չեմ, բայց գիտեմ թէ ես պիտի աքսորուիմ, քանի որ գաւառացի եմ:

Ու իրաւ ալ ան ատենները, ամէն բանտ ինող դաւառացի, առանց այլևայլի իր հայրենիքը կը քշուէր. տեսակ մը ահուելի հոսանք, այդ 1906ը որ իրեն հետ շատ գաւառի զաւակներ նետեց աքսորին զիրկը, Փոքր Ասիոյ հեռաւոր գաւառներուն մէջ, ուր շատեր դեռ չը հասած, ճամբան հոգիներն փչեցին...

Ես որ սակայն համոզուած եմ իր մտածումին ճշդութեանը, կուզեմ, ճիշդ կընեմ ի՞նչ վախը փարատելու:

— Խնդ, ի՞նչ կը վախնաս, դուն հոս մօրեղբայր ունիս, մայր ունիս, քեզի բան մըն ալ չեն կրնար ընել:

Ի՞նչ կրնայ ընել բանտին մէջ դժբաղդ մը իրմէ աւելի դժբաղդի մը, սիրտ տալէն, դանի քաջալերելէն աւելի. և գիտցէք որ յուսահատութիւնը ահուելի ու անառնելի է բանտին մէջ. հոգիի մահն է անիկա, որուն տրուած հարուածը և առթած ընդարմացումը դեռ երկար տարիներ կը տևէ աղատութեան ժամը հնչելէն ետքն իսկ...

Աչքիս դիմաց ընկերներս զոյգ զոյգ ձեռնակապի կը զարնեն. իր փայլը կորսնցուցած երկաթը կը պլորուի դաստակներու շուրջը, և վրայէն կոպղեղն է (ասմա քիլիտի) որ կը զարնուի, բանտարկեալը դէպի դիմաց փոխադրելու միջոցին չի փախցնելու վախով: Կամքերնին կորսնցուցած ժողոջ պէս, ամէն ալ թուլցեր են. և անգիտակից և յուսահատ շարժումով մը իրենց թեւ կերկնցնեն որ ձեռնակապը զարնուի հոն, դաստակիքը մեր աղատութեան, որուն կորուստը ահա այս գործիքով կարծես կը նուիրագործուի:

Կարգը իմա է. թեւ կ'երկնցնեմ. ոստիկանը բրտօրէն դէպի իրեն կը քաշէ. ընկերոջս թեւին հետ քովի կը բերէ և ձեռնակապը կանցնէ մեր ձեռքին. երկաթին պաղը դաստակիս ջղերուն մէջ կը ներարկուի, կը տառաջուկ կառնէ: Որոպի ձեռքս երեքցնեմ, կը զգամ

պիտի սեղմուժը զոր երկաթը կը դնէ հոն: Մեզի հետ ուրիշներ ալ կան, Երլադէն Կալաթա-Սէրայ զրկուածներ՝ որոնք Զապիթիէ պիտի փոխադրուին. անոնց ալ միւսնոյն տխուր արարողութիւնը և կէս ժամ ետք ամենքս ալ պատրաստ ենք, թուով տասնըվեց որ կարգաւ զոյգ զոյգ կը շարուինք տխուր կարաւանի մը պէս:

Երկու ոստիկան կուտան մեզի և մեծին հրամանին վրայ, կարաւանը կը շարժի. ճամբայ կ'ելլենք...:

Նեղ նրբանցքէն անցնելով, կ'ելլենք Կալաթա-Սէրայի դռնէն դուրս... կը խոյնինք, ինչ պիտի ըսեն մեզի տեսողներ. վերջապէս ամէնքս ալ մեր սահմաններուն մէջ դիրքի ու անունի տէր մարդիկ:

Դիմացը, Տուէ Ֆրադելլիմ լոյսերու մէջ կը շողայ, նստեր կը կոնծեն շատեր. անոնց զուարթ դէմքը կը տեսնեմ խանութին կէս ամպոտած ապակիի մէջտեղէն, որոնք կը ժպտին. երջանիկ մահկանացուներ...:

Անձրեւը կը շարունակէ վար իջնել Դեկտեմբերի լուրթ երկինքէն և Շիշիէն փնող ցուրտ հով մը զիս կը դողացնէ. ազատ չունջ մը կը քաշեմ դուրսը. ախ, որչափ հեշտ է չնչել ձմեռուան ցուրտ և մաքուր օդը...:

Ոստիկաններէն մէկը, որ հայ վատչուէր մըն է և զոր վերջը Գահիրէ տեսայ իբր պաշտօնեայ վարչութեան մը մէջ և որ ինքզինքը թունդ ազգասէր մը կը ծախէր, քովերնուս կը քալէ:

— Կարապետ էմէնտի, կը խնդրենք իրմէ, Գուլէ-Գաբուսիէն չ'իջնենք կառուրջ, մեզ տեսող կըլլայ. սա ըսնալին քովի փողոցէն շիտակ քարափ կը տանի, հոնկէ տար մեզի...:

Օ՛ Աստուած իմ, ինչ ալ էֆէնտի. հագած ոստիկանի համազգեստը քսան տեղէն պատռտած, ջուրը, ամէն ոստիկանի պէս, ճակատագրականօրէն իր կօշիկին ծակերէն ներս խուժած և որ ամէն քալելուն համաշափօրէն իր Յըսդ Յըսդ ձայնը կը հանէ միշտ դէպի դուրս խուժելով:

Սակայն ինչ ընել. պէտք է ասոնց ալ բերան ծռել,

ասոնց՝ որոնց բարեւ մը իսկ տալը մեղք և արժանապատուութեան վիրաւորում մը պիտի ըլլար, ասանկ մարդոց համար՝ որոնց քով ամէն մարդկային ու ազգայնական զգացում փթացած լինցած է:

Նախ ծանրէն ծախել կուզէ ինքզինքը, կը հասկնանք որ դրամ կուզէ: Եւ քիչով ալ գոհ կըլլան տաճիկ ոստիկանները. հինգ զրուշը իրենց համար շատ խոշոր գուամար մըն է, քանի որ ամսականին 150 զրշ.էն վեր չէ և ան ալ տարին երեք ամիս միայն ամսական կ'ելլայ: Տասը զրշ. կը խոստանանք իրեն:

Գումարը կերելի թէ մարդը չափէն աւելի կուրախացնէ. մեզ միխթարել կըսկսի. սին, չափուած, ձեռած յոյսեր կուտայ մեզի, կամայ, ախմայմիաժիտի ձեւեր կ'առնենք և իբր թէ կը հաւատանք:

Մեր ցուցուցած ճամբէն կըսկսինք յառաջանալ: Եե-նի-Չարօին ամբողջ ցեխերու մէջն է. ցեխը մինչև մեր ֆէսին գագաթը կը հասնի. ո՛վ մաքրութեան վրայ պիտի մտածէ, դժողք երթալու այս տխրաբոյր պահուն...:

Կը սկսինք դառիվարէն վար իջնալ. փողոցը գրեթէ մարդ չըկայ. ցանցառ, յետամնաց անցորդներ կանցնին մեր քովէն, քովի մեզ կը նային ու կանցնին, անհամարձակ՝ ետև իսկ դառնալու, կասկած չը ներշնչելու վախով...: Բաղաքական յանցաւորներու երևոյթն ունինք վերջապէս և քաղաքական յանցաւորը թուրքիոյ մէջ յանցաւորներուն էն մեծն է, ժանտախտաւորն է անիկա, որուն ոչ ոք կուզէ մօտենալ իր անձին իսկ վախով...:

Բարափ կը համնինք:

Անձրեւը կը շարունակէ և մար տխուր կարաւանը կը քալէ լո՛րկ, գիշերային մթութիւնը մեր ոտքերուն ձայնովը խանգարելով:

Բարափին վրայ ցուրտ ու կծու ծովային հով մը մեր երեսներուն կը զարնէ. չոգենաւերը գիշերային խաւարին մէջ աւելի մեծցած, խորհրդաւոր հանգամանք մը

հաւրաւից երկնքին տակ, ուր ոչ մէկ աստղ, ոչ մէկ նշոյլ... ճիշտ մեր վիճակին նմանակ...

— Կեցէ՛ք, աղաքներ, կրսէ թուրքերէն՝ ոստիկանը մեզի հետ կատակելով, կեցէ՛ք, կօշիկներս անհաս-
գըստութիւն կուտան կոր ինծի, կեցէ՛ք սըւտնք հանեմ:

Կը կենանք: Կօշիկները կը հանէ. դուլպայ հագած չէ սըղէն. և բոպիկ ոտքով կը սկսի քալել ցեխերուն վրայ՝ կօշիկները ձեռքը բռնած, ասանկ երեւոյթներու վարժուած մարդու մը կատարեալ անտարբերութեամբ:

Ակամայ կը ժպտինք: Ինչ աւելի ճշգրիտ պատկեր թուրքիոյ կառավարական վարչութեան, պիւտճէի սը-
նանկութեան՝ քան սա բոպիկ ոստիկանը որ կը քալէ մեր քովը ի վեր ցեխերուն վրայէն ...:

Կամուրջին գլուխը կը հասնինք:

— Տասնըվեց, կը ձայնէ ոստիկանը, բաժառու պաշ-
տօնէին, փօթի, Զա՛պթիէ:

Կանցնինք: Թուրքիոյ մէջ ուր կամուրջէն անցնիլն իսկ դրամով է, ուր սնանկացած գանձատան մը եկա-
մուտը տասնոցներու գումարումէն կ'ալկնկալուի, առա-
ջին անգամն է որ առանց բաժ տալու կանցնիմ կա-
մուրջէն:

Կամուրջը կերերայ մեր ոտքին տակ, ձմեռնային գիշերներու փոթորիկը սկսեր է սուլել մեր շուրջը ...
կը քալենք սայթաքելով, կանցնինք կամուրջէն, կը հասնինք Պոլսոյ կողմը ուր էմին Էօնիւն քանի մը բան-
ջարավաճառներ գլուխնին կողովներնուն վրայ դրած և վրանին դեղին մոմլաթը քաշած կը նիրհեն ...: Պոլսոյ կողմի փողոցները ոչ ոք. ո՞վ համարձակութիւն կունենայ
աս ատեն պտտիլ աս ամայի փողոցներուն մէջ՝ ուր ցե-
րեկն իսկ անցորդները վախով ու դողով կանցնին. գո-
ղի վախ չկայ աս փողոցներուն մէջ երբե՛ք, բռնուելու, բանտարկուելու վախն է միայն որ կայ ամէնուն մօտ:
Դիշեր ատեն դուրս մնա՛լ՝ կասկածելի գործեր, դաւեր ունենալու նշանակութիւն է ոստիկանութեան աչքին, և ոստիկանութիւնը չարագործներէ, մարդասպաններէ
աւելի քաղաքական յանցաւորներէ վախ ունի:

Թիայն այս արհաւիրաց լուսթեան միջոցին, այս խաւարին մէջ որ երբեմն օդային կաղի կառուցէ մը կ'ա-
րիւնոթի, շուներու երկարատեւ կաղկանձիւնները ար-
ձագանգ կուտան, կը մարին իրարու ետեւէ ...:

Կը քալենք. կը դառնանք ամայի, անմարդաբնակ փո-
ղոցներէ, ու կը քալենք:

Եւ վերջապէս հեռուէն, անձրեւին առթած մշուշին մէջէն կը տեսնենք երկու զոյգ խօշոր լապտերներու լոյսը, որոնք աւելի պայծառ, աւելի հրէշային երեւոյ-
թով մը քանի մօտենանք կը խոշորնան, կը մեծնան:

Հոս ոստիկաններու բազմութիւնը շատ է. կերթան, կուգան, գործի վրայ են ամէնքն ալ:

— Կը հասնինք ահա, կրսէ մեզի, բօլիս Կարապետ:

Ակամայ վախ մըն է որ մեր ամէնուն սիրտը կը մտնէ, կը տարածուի: Զապթիէի ընդարձակ, խոշոր երկկարկ չէնքը մթութեան մէջ համայնակուլ հրէշի մը պէս կը ախռուի: Ոտքերնիս կը դնենք մեծ դռնէն ներս:

Ու ահա Զապթիէն ենք, թուրքիոյ բանտերուն ա-
մէնասոսկալին, արդի քաղաքակրթեալ դարուն թերա-
հրոչակ պատթիլը ...:

Հոս եռուզեւը աւելի շատ է, յարատեւ չարժու՛մ ու երթեւեկ մը դաժանադէմ լրտեսներու, յոգնած լըխ-
կած սպասաւորներու, պաշտօնէն ձանձրացած ոստիկան-
ներու: Անհուն սուգի տուն մը կարծես աս ահագին բանտը որ հեռուն կը նետուի գիշերային խորին մթու-
թեան մէջ. վախն ու մեր ապագային անստուգութիւնը չփոթեցուցեր է և թելերը իրար խառնուած կարժառի մը պէս մեր մտածումներն ու խորհելու կերպը տար-
տամեցուցեր, թըմրեցուցեր է կարծես:

Պզտիկ խցիկէ մը, ուր ոստիկանները փայտէ մերկ կոծրած նստարաններու վրայ ուժաթափ կը խորթան և ուր մեր ձեռնակապերը կը քակուին կ'առաջնորդուինք վեր. քանդուելին լայն, հինցած առթիճանները որոնք մէկ կողմ ծռեր են, մեր ոտքերուն տակ կը կըճրտան. վե-
րը, ահագին քրտի մը, գետինը ցեխով, թուղթի և ու-

րիշ աղտեղութիւններով ծածկուած, որու վրայ կը բացուին հինգ սենեակի դռներ ծածկուած նոյնպէս առագաստի կտաւներով տեսակ մը գափու հօրիւնիւ որ յատուկ է ամեն թուրք պաշտօնատուներու, կարծես խափանելու խեղդելու համար այն ամէն անիրաւութիւնները որոնք կ'անցնին կը դառնան այս սենեակներուն մէջ:

Ամէնէն խոշոր սենեակը Հէյէթը Թահգիդիյէի (քըն-նութեանց առեան) սենեակն է հոս՝ ուր կը նախագահէ Մէհմէտ Ալի պէյ, Թուրքիոյ և մանաւանդ Պօլսոյ Հայերուն և դարգացած ժէօն-Թուրքերու այս ահարկու պատուհասն ու կեղեքիչը: Այս սենեակի դիմացի սենեակը կը մոցնեն մեզ: Հինգ քեթիպ նստեր են քով քովի կոտրած, կաղ գրասեղաններու առջեւ ու կը գրեն գլխահակ. եղէգի ճրութեան թուրքը այս սենեակին մահաբոյր լռութեան մէջ չես գիտեր ինչ արհաւիրքի բան մը ունի: Լռութիւններ կան որոնք խորհրդաւոր ու պաշտելի են, այլ կան լռութիւններ ալ որոնք մահու չափ կը ձնչեն մարդուս ամէն զգացողութիւններուն վրայ:

Սենեակի անկիւնը մէկ դուռը փրթած մատենադարանի նմանող պատուհան մը ուր խառն ի խուռն դիզուած են արձանագրութեանց տօմարներ, կողքերը փրթած տետրակներ, ամէնքն ալ փոշիի հաստ խաւով մը ծածկուած, հոս հոն դետիւր թուղթի կտորներ, կոտրած եղէգնէր ու մելանի բիծեր: Սենեակին այս սննանաբերեայթը խորհրդանիշն է այն անկարգապահութեան ու անկանոնութեան որ կը տիրէ այս սոսկալի որջին մէջ: Կը գրեն ու կը գրեն: Ո՛վ գիտէ ինչ ահագին է բանտարկեալներուն թիւը, օստիկաններ կը մոնեն կ'ելնեն, թուղթ մը կը բերեն, ուրիշ մը կը տանին. ո՛վ գիտէ քանիներու ճակատագիրը վճռուած է այս պահուս կը մտածեմ. կեցած տեղս ո՛վ գիտէ քանիներ ծովուն տակ ու քանիներ աքսորի դառն տառապանքներուն մէջ պիտի նետուին:

Դուրսը, սրահին մէջ բազմութիւնը խիստ չատ է. մարդեր, կիներ, և նոյն իսկ տղաքներ որոնք եկեր են կէս գիշերուն օստիկանութեան նախարարին գուլթը հայցելու, որ գիշերները ժայն իր պաշտօնատեղին կը յաճախէ. ամենն ալ բանտարկեալներ ունին ներսը և մեծ մասը հայ: Վերջապէս գրագիրներէն մէկը կը հաճի զըլուսը վեր առնել:

— Օ՛ֆ, կըսէ դժգոհալով, օֆ, աս քաշուելիք բան չէ. բանտ, միշտ բանտ, աս հայերուն խելքը զըլուսը գալիքը չկայ... տետրակները, տօմարները ու բանտերը լեցուն են իրենց անուններով ու դեռ կուգան ու կուգան և քթին տակէն կը ժպտի...:

Ինչ է այս ժպիտը, իրենց բռնած խոտոր դրութեան հեգնանք թէ ուրախութիւն, չեմ հասկնար:

Անուննիս, մականուննիս, բնակութիւննիս ու արհեստնիս զատ զատ թուղթերու վրայ կը գրէ: — Ձեզի թայինի հաց ալ գրեմ, կ'աւելցունէ մեզի դառնալով ժպտագին, կ'երեւի դուք քիչ մը երկար հիւր պիտի մնաք: Թուղթերը կը մննայ, գիշերուան եօթն է արդէն:

— Հայտէ նայիմ, կըսէ մեզի, ձեզի Պայրամ պապային տանիմ:

Ինք առջեւնուս, մենք ութն հոգի ետեւէն կը քալենք... բանտն է որ կ'առաջնորդուինք:

Կ'իջնենք սանդուխներէն վար և դուրսը ահագին բակին մէջ մութին կը յառաջանանք: Անձրեւը կ'իջնէ վերէն շարունակ. թաց խխում եղեր եմ, հիւսիսային ցուրտ ու սառ հովը մինչև օսկորներուս ծուծը կը թափանցէ, կը դողամ: Ու ահա հասեր ենք, դուրսէն ինք կը ձայնէ: Պզտիկ երկաթէ դուռ մը կը դառնայ իր ծխնչներուն վրայ անձայն, անշուկ: Դուռը նեղ է ու ցած, զըլունէս ծռելով կը մոնենք ներս, ուր կը կեանք նեղ ու պղտիկ պարտէզի մը մէջ՝ որուն մէկ անկիւնը կայ բանտի գրագիրին խցիկը. մեր թուղթերը կ'առնեն. ու ներս, միշտ աւելի ներս և ահա դիմացնիս կ'ելլէ ահագին երկաթներով ու փայտերով շինուած վան-

դաւորմ մը որուն ծերպերէն ներս մասնակի կը տեսնեմ
բանտին բակին խոնաւ սալայառակը ուր քարերը կը
փայլին, ներսը պատին վրայ կախուած լապտերին զոյգ
մոմին լոյսին, համայնակուլ դադաճներու աչքերուն
հանգունատիպ: Պայրամ Պապան, դահլճութենէ առաջ
եկած իննըուննոց մը, վայրենի մը որ այս երկրորդ
Պարան պահապանն է, որովհետեւ հոս իւրաքանչիւր դրան
առջև մէյմէկ պահապան կը կենայ չհաշուելով սուինա,
ւոր զօրքերը և ներքի կարտիանները Պայրամ պապան,
այս խոշոր դուռը կը բանայ և ութը հոգի կը ձգէ ներս:

Ոչ մէկ դէմք այդքան վայրագութեան ու շնութեան,
տիպար կրնայ ծառայել քան այս մարդունը՝ որ մեր եւ
տէն դուռը գացելով կ'ոռնայ:

— Ներս, ներս, օր մը այս դռնէն ձեր դիակները
դուրս կը հանեն ինչպէս:

Ոխ, միշտ ոխ, վայրագութիւն և միշտ վայրագու-
թիւն:

Խոշոր, ահագին սալայառակուած բակ մը, որ կան-
թեղի լոյսով կը լուսաւորուի և ուր մարդկային մար-
միներ այս ցուրտ օդուն երկնայեր են քարերու վրայ
քով քովի, և ուր շարժելու տեղ ալ չիկայ: Շատեր
քնացեր են. բակին վրայի չորս սենեակները, որ խօ-
վուշ անունով կը յորջորջուին հոս, լեցուած են. երե-
ւակայեցէք քսան քառակուսի մեթր տարածութիւն ու-
նեցող սենեակներ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ քառա-
սուն հոգի կը քնանան:

Մեր ներս մտնելուն՝ շատերը կ'արթնան, դէպի մեր
կողմը կը նային ապուշի մարած ակնարկներով ու կը
դառնան միւս կողմ իրենց ընդհատուած քունը շարու-
նակելու: Ուր պիտի պառկինք և նստինք մենք, կը
մտածենք:

Բանաւ երկու յարկ է. սանդուխներէն, որոնց ամէն
մէկ աստիճանին վրայ մարդկային մարմիններ երկնցեր
են, երկրորդ յարկը կիկլինք. հոս տեսարանը ալ աւելի
ոսկայի. հոս բաղմութիւնը աւելի շատ է և անտանելի

հոտ մը կայ օր մարդս կը խեղդէ: Ամեն ալ տարածուեր
են գետնին վրայ, ոչ մէկ ձայն հոս, ոչ մէկ շշուկ, ա-
մէն ալ կը քնանան տառապող հոգիի, յոգնած մար-
միներու այն խորունկ քունով որ մահուան կը մօտե-
նայ. հոս մէկ կանթեղ մը միայն կայ լոյս տուող, որ
իր ստուերը կ'երկնցնէ այս մարմիններուն վրայ, կը
խաղցնէ զայն ու կը կծկուի: Ահագին գերեզման մը
ասիկա որ ամէնէն անգգան իսկ սարսուռներուն ամե-
նէն խորունկովը կը համակէ:

Ընկերներս տեղաւորուեր են հոս հոն, հայերու ան-
կողիներու վրայ. հագիւ հազ մէկ անգամ տեսած
մարդը, հո՛ւ, բանտին մէջ, մտերիմի մը պէս՝ որ տա-
րիներու ընթացքին մէջ ճանչցեր ու հետը շփուեր ու
ապրեր ես, քեզի կը մօտենայ, կեղբայրանայ ու կը
վշտակցի: Վիշտը միակ բանն է զոր մարդ կ'ուզէ բաժ-
նել և որ միացման գիծն է բոլոր այս տառապանքը
մարմնաւորող յուսահատ ու տխրաբոյր հոգիներուն:

Կօշիկներս կը հանեմ. դուրսի անձրեւէն թաց խոսում
կտրեր են. ցեխի ահագին ծեփ մը ծածկեր է ամբողջ
կաշին՝ որ լիկեր, թուլցեր, անճաշէ բան մըն է դար-
ձեր. գուլպաներս ալ թայ միտիս փակած. կը հանեմ
դանոնք ալ ու կը դնեմ կօշիկներուս մէջ:

Մի, ինչ երանելի հանգստութիւն մըն է որ կ'իջնէ
ամբողջ վաստակաբեկ ու վախէ դողահար մարմնիս,
անկողնին վրայ լաւ մը ոտքերս կերկնցնեմ, կ'ըն-
կողմանիմ բարձին, զոր հայրական հոգածութեամբ մը
կը դնէ կռնակս ի վեր խեղճ ընչերս, Միհրդատ Հայ-
կազն:

Կը խօսինք իրեն հետ երկար. կը պատմէ ինծի բո-
լոր այն արհաւիրքները զոր կը գործուին հո՛ւ, ա,
բանտին միջին խորշերուն մէջ: Մտիկ ընելու կարողու-
թիւն չունիմ. աչքերէս քունը կը կաթէ:

Յանկարծ դուրսէն, մեքերային ձայն մըն է որ կը
բարձրանայ հայհուշներով. Կարսիաճիհ (բանտապահին)
ձայնն է, քիւրտ Հասանին ձայնը՝ ուրկէ ամէն մարդ

կը վախնայ: Մեր մուռքով, սենեկին մէջ թափ առնող քիչ մը խօսակցութիւնը կը դադարի. այս մարդը որ Բիւրտ Հասան կը կոչուի նշանաւոր հայատեաց մըն է և ոչ ոք իրմէ աւելի յարմար է այս անգութ պաշտօնին, վշտերու, տառապանքներու շատցընողի այս լուռ ու անկարեկիր դաղումին: Ամէն ալ սենեակին մէջ վախերնուն շունչերնին բռներ են. կը մտածեմ թէ ինչ աստիճան վայրագ է այս մարդը որ այսքան խոր սարսափ է ցաներ ամէնուն սրտին ու հոգիին վրայ:

— Լռէ՛ վայրկեան մը, կըսէ ինծի Միհրդատ, մի՛ խօսիր, մինչև որ սա շունը անցնի երթայ. իր գիշերային այցին է ելեր, տեսնելու թէ բանտին մէջ անկարգութիւն մը կ'այ. վա՛յ անոր որ իր ներկայութեան բերանը կը բանայ. մէկ խօսք մը՝ օրերով զնտանի դատապարտուելու պատճառ կ'ըլլայ մարդուս, և դուն գաղափար չունիս թէ ինչ բան է զնտանը. ամէնը, ամէնը քեզի պիտի պատմեմ:

Այս զնտան բառին՝ իր դէմքը արհաւիրելից կերպարանք մը ունի. այդ գեհնը ուր կերելի թէ շատ մը օրեր անցուցեր է այս եղկելին, այնքան խոր ահ ու սարսափ աղէած է իր վրայ որ ահա անոր խօսքը ընելուն, կը տեսնեմ իր դէմքին վրայ գծագրուելը խորախորհուրդ ու ասղնտող արհաւիրքին ամբողջ վախն ու դողը: Պատասխան չկայ իմ կողմէս. վախը, որ փոխանցիկ է, անկէ ինծի ալ կանցնի:

Սենեակին դուռը կը բացուի մեղմիւ, և դռան առջ ինքն է, հա՛լողը, Պօլսոյ բանտերուն այս համբաւաւոր Նեհոնը, Բիւրտ Հասան. սե վերարկու մը ամբողջ մարմինը կը ծածկէ և ոտքերը խոշոր կօշիկներու մէջ, հագիւ կերեին. դէմքը, օ՛հ, սատանայի կատարեալ դէմք մը. առատ կամարած և յոնքերուն տակ իր երկու փոքր ինկած աչքերը կը փայլին դուռն ցցուած այտոսկրներուն խորութեան մէջ, մացառի տակ վառող երկու զոյգ կրակներու հանգունատիպ. ազիզի անկաշապար ֆէսը մինչև ականջներուն կէսը կիջնայ, թոյլ

տալով ցուցնել ականջներուն միւս կէսը՝ որ նորէն մեր, հասարակ մահկանացուներուն կրկնապատիկն է:

— Ուրիշ բոզի դաւակներ ալ աւելցան հոս, չէ՛, Հիւ՛սէին, կըսէ, խօսքը ուղղելով մեր սենեակէն անկիւնը ընկողմանած իրեն հասակակից քիւրտի մը՝ որ մեր խօլուօին (ինչպէս կը կոչեն բանտին մէջ) սենեկապետն է:

Բոզի դաւակ. մէկ քանի ընկերներ, ինչպէս և ես տեղերնուս կը շարժինք, այս մարդուն վրայ նետուելու եւ անոր միտը հում հում ուտելու. քովիններնիս մեզ կը քաշեն:

— Խե՛նթ ես, ինչ ես, կըսէ ինծի Միհրդատ. դուն դեռ չես կրած այս բանտերուն դռն փորձառութիւնը, ինչ օգուտ պօռալդ, կանչելդ. անոնք զօրաւոր են միշտ քեզմէ, դուն խաղալիկն ես անոնց ձեռքը, քու կեանքիդ թելը անոնց քմահաճոյքէն կախուած. ինչ օգուտ եթէ պռաւս պիտի գան, պիտի բռնեն, խարազանով պիտի ծեծեն. պաղ ջուր պիտի լեցնեն վրադ՝ որպէսզի խարազանին առթած ցաւը սաստկանայ, պիտի հիւանդանաս և ետքը... ձգէ՛, ինչ կուզէ թող հաջէ շունը:

Ձգե՛մ... ես որ մէկ խիտ բառ մը կ'ըլլելու վարժուած չեմ. ձգե՛մ. բայց ընկերով ըսածներն ալ որքան ճիշտ են, ինչ պիտի ըլլայ վայրկանի մը պոռչտուքս, — լոկ պատճառ մը որպէսզի ալ աւելի կնճռոտի ու երկարի կարժառը յառաջիկայի տառապանքներուս, որ ահա այս գիշերէն արդէն կը սաստկանայ:

Ընթացող կանթեղին լոյսը ալ աւելի զարհուրելի կերպարանք մը կուտայ այս դէմքին, որ ահա դռանն առաջ կեցեր է, գիշատիչ դաղանի մը իր որսին տիրացած ըլլալու գոհունակ ու անկուշտ երևոյթով մը:

— Ձայն չելլէ այս սենեակին մէջ հա՛, ձե՛ղի կըսեմ, բո՛զի դաւակներ, կը կրկնէ, խստօրէն և դուռը դարձնելով կր հեռանայ:

Գիշերային լուռութեան մէջ կը լսեմ իր ոտքին ձայնը որ արձագանգ կուտայ՝ բանտի բակին քարերուն զարնուելով:

Հազիւ աչքերս գոցեր եմ և անուշ քուն մը գրկի՛ր է ամբողջ վաստակաբեկ էութիւնս, երբ ժխարէ կը կարթընսամ. երկու թուրք գինովներ են, որոնք հազիւ քալելու կարող, գլորուելով կուգան կիսնան մեր վրայ, հայհոյելով քֆրելով կայսեր կառավարութեան:

Բանտը ամէն գիշեր տասնեակներով կուենայ այս հիւրերէն, որոնք կէս գիշերուան գինով վիճակին մէջ շըրջուն պահակին կողմէ կը ձերբակալուին և հետեւալ առտու 26¹/₂ զրուշ տալով կարճակուին: Տասնեակներով ամէն օր կըսեմ, որովհետեւ թիւրքերն ալ զզուած իրենց կառավարութեան այս յոռի գնացքէն, սկսած են ալքովին թմբրին տակ թաղել իրենց վրէժը ու բողոքը՝ հանդէպ այս անել ընթացքին որու դէմ ըմբոստացում մը կախաղան կամ ծովամոյն ըլլալու ձամբան կը տանի զիրենք անխոտոր:

Իշուր զիրենք անդին կը հրեմ. անշարժ ինկեր մնացեր են, ալ երեքալու կարողութիւն չկայ վրանին. վերջին թափով մը դէպի մէկ կողմ կը մշտեմ, և ահա տարածուեր են հող, մեր անկողնէն քիչ մը հեռու, տախտակին վրայ երկնցած, թռչնափետուրէ շինուած անկողնի վրայ քնացողի մը հանգստաւէտութեամբ: Ալքովի ահուելի հոտ մը իրենց բերնէն մինչև մեղի կը հասնի. ինչ կրնանք ընել: Շողիքները կը վազէ թուշերնէն վար. ցեխը վրանին գլուխին ամբողջովին ծածկեր, մարմիննին պարփակեր է խոշոր վերարկուի մը պէս: Ինչ ընել. համակերպութիւնը կեանքի այս տեսակ պարագաներուն մեծագոյն խելացութիւնը և միակ ուղին է. երեսս կը դարձնեմ պատին, ձեռքովս քիթս կը գոցեմ հոտ չառնելու համար, բերանս կը բանամ և քանի մը վայրկեանէն արդէն քունը կառնէ զիս կը տանի...:

Որքան քսողցր է տառապողի մը համար քունը. ա՛ն ամէն վշտերու բալասան, ան սփոփարար ու ընդարմացուցիչ մեր ամէն ցաւերուն:

Թող փակէ՛ աչքերս իմին անիկա. թող իր աճուշ նեկ-

տարը հոսեցնէ իմ յոգնած ջիղերուս, տուայտած զգացումներուս վրայ:

Քո՛ւն, անուշ քո՛ւն . . . :

2.

Հիւանդկախ լոյսի տկար ճառագայթ մը սպրդեր է սենեակէն ներս երբ աչքերս կը բանամ. ամէն մարդ արթնցեր է հոս, ոմանք դուրս կելլեն. ուրիշներ կը մտնեն: Ամէնուն երեսին վրայ շարաւային վատառողջ գոյն մըն է տարածուեր, հիւանդներ են կարծես ամէնն ալ որոնք շուրջս կը դառնան: Ոմանք անկողիննին կը ծալեն. ուրիշներ անհոգ, երկնցեր են վերմակներուն վրայ, որոնց երեսը պատուեր ու բամբակները դուրս է թափեր, ողորմելի քուրջի երեւոյթը տալով այս ձերմակէն սեւի դարձած աղտոտ ցնցոտիներուն: Գաղտուկ մը գրպանէս պըզտիկ հայելիս կը հանեմ դէմքս դիտելու համար: Շըրթունքներուս և ոնգունքներուս շուրջը լայն սև ծիր մըն է քաշուեր. ինչ է արդեօք ասի կը մտածեմ տարտամ երկիւղով մը, հիւանդութեան մը սկզբնաւորութիւնը արդեօք. և այս հիւանդութեան մտածումը զիս կը սոսկացնէ. գիտեմ թէ ինչ ահուելի դժոխքներ են բանտային հիւանդանոցները, ինչ անտանելի աղտեղութեանց բոյներ ուր ամենաառողջ մարդն իսկ կը հիւանդանայ անխուսափելիորէն:

— Ինչ է սա քթիս ու չրթունքիս քովի սեւերը կը հարցնեմ Միհրդատին. տե՛ս:

— Մի՛ վախ՛ար. կը պատասխանէ ինձի ժպտելով, մի վախ՛ար. ատոնք ամէն բանտ մոտնողի սովորական բանն է, գիշերը փանթեղը կը մխայ ու անոր մուխը կը տարածուի ամբողջ սենեակին մէջ. անկէ այդ սեւութիւնը. տե՛ս քովինիդ դէմքը: Կը դառնամ:

Իրա՛ւ, անոր ալ չրթունքն ու քիթը կապոյտ քողով մը ծածկուեր է. թաշկինակս կը հանեմ, կը թքոտեմ լեզուովս ու կը քսեմ կապոյտցած քիթիս ու չրթունքներուն: Կելլեն ամէնն ալ:

— Դուրսը ջուր կայ, գիտ լուսացուէ կընեն ինծի ընկերներ:

Սենեակէն դուրս կելլեմ. բակին մէկ անկիւնը, ճիշտ քովիկը գործարաններուն, ուրիշ ամէնազգուելի հոտ մը կարտաբուրի, մարդու աչքէն արցունք բերելու աստիճան սուր ու խայթող, ջուրի սեցած, ժանդոտած ծորակները շարուած են քով քովի. կը ծռիմ մէկ պարապ ծռակին առջև, կը բանամ և հրատապ գլուխս կը դնեմ ջուրին ժայթքումին տակ: Չորս հինգ օրէ իվեր լուսացուած չեմ. բազուկներս, դէմքս ու վիզս լաւ մը կը թրջեմ, կը լուամ. ձմեռնային սառուցիկ շունջը մտեր է այս ջուրերուն մէջ ալ որոնք սառի աստիճան պաղ, սրսիացնող ցրտութիւն մը ունին:

Թաշկինակովս կը սրբուիմ և կը մտնեմ ներս մեր սենեակը. աղտոտ հոտ մը այս անգամ կրկին զիս կը գանեցնէ, ինչ մաքուր օդ կարելի է երեւակայել քառասուն հոգի բնակող սենեակի մը մէջ ուր քառասունն ալ հո՛ն կուտեն, հո՛ն կը նստին, հո՛ն կելլեն, հո՛ն կը քնանան միահամուռ:

Ութն ընկեր քով քովի կը ժողովունք. խորհրդակցութեան պահն է, ինչ պիտի ընենք, ինչ ձամբով պիտի երթանք. եթէ թեթեւ գործ մը ըլլար, կալաթա-Սէրայէն մեզ թող կուտային կը մտածենք. Զապթիէի դուռը ինկողը հաղիւ երկու երեք ամսէն կաղատի առնուաղն որքան ալ անմեղ ըլլայ: Մեր տուներէն ոչ ոք բան մը գիտէ. հարկաւ պիտի իմանան սակայն կը մտածենք: Բայց եթէ ամէնքս ալ աքսորեն, ինչ որ յաճախադէպ է և սովորական:

— Պատրիարքին դիմենք ու անոր միջնորդութեամբ թերևս կարողանանք ազատիլ կըսէ ընկերներէս մէկը:

— Պատրիարքին կը պատասխանէ միւսը քսիծաղով. Պատրիարքը կրունկ տու կրունկ հակառակ է ոստիկանութեան նախարարին. Պատրիարքը ոստիկանատան մէջ հասարակ ոստիկանի մը առջև իսկ պարզ անհատի մը ազդեցութիւնն անգամ չունի. Եւս, երբ Տէր Ներ-

սէսեանին ըսես կը հասկնա՛: Տէր Ներսէսեան Մէհմէտ Ալի Պէյի մտերիմն է, Տէր Ներսէսեանը այս գործը կրնայ ընել:

է.

— Այո՛, աղէկ գտաք Տէր Ներսէսեանը, յարեց ուրիշ մը:

Տէր Ներսէսեան, արդի Պօլսոյ Օրմանեան Պատրիարքին մօտաւոր ազգականներէն է. անոր շնորհիւ 1896-97ի տխուր ու ցաւալի դէպքերուն ատեն՝ Պատրիարքստանի աւագ գործակառարութեան պաշտօնն է վարած, և որու միջոցին ջանք չէ խնայած տառապած հայ ժողովուրդը բառին ամենաընդարձակ իմաստովը կողոպտելու ոստիկանական գործերու մէջ, ձեռք ձեռքի տուած Մէհմէտ Ալի պէյի հետ, որ Հէյքը Թանգիզիի (Ոստիկանական քննութեանց ժողով) նախագահն է:

Մէհմէտ Ալի պէյ ահ ու սարսափն է Պօլսոյ հայ բնակչութեան. անգութ ու անյագ տղրուկը որ հայերու արեան գինով հազարաւոր ոսկիներու տէր դարձած է:

Ոստիկանութեան նախարարը երկրորդական գիրք մը ունի իր առջև, թէպէտև անուանապէս անկէ բարձր ըլլայ. ասկից զատ ու ասկից վեր Մէհմէտ-Ալի պէյ ոստիկանութեան նախարարին գործելու կերպին լրատուն է Նըլտըղի վարչութեան առջև. ասիկա զարմանալի իրողութիւն մը թող չերեւի հասարակութեան. նախորդ Նըլտըղի վարչութեան քաղաքականութեան հիմն է ասիկա. փոքրերը հսկող մեծերու վրայ: Կայսերազուն թագաժառանգ իշխանին հսկողները երկու ալպանիացիներ են, լեռնցի ու վայրագ մարդիկներ, որոնք ամէն տեղ կը հետեւին անոր, թէպէտ և իրենք ըլլան անտեղեակ իրենց մայրենի լեզուին իսկ և տարական կրթութեան երեւն անգամ չը տեսնող լեռնցի վայրենիներ:

— Ռօպէր Եազըճեանի դիմենք աւելի լաւ չըլլա՞ր
կը պատասխանեմ իրենց, անիկա սեղդակի Եըլադէն
պաշտպանուած է. անոր ձեռքէն լաւ գործեր կուգան:

Ռօպէր Եազըճեան նախկին անխափաճառ մըն է որ
պալատան նախարարներէն մէկուն տրամադրելի ըրած
է իր կինը և որուն շնորհիւ արժանացած է Նաֆիայի
տնօրէն ըլլալ, և Ատենապետ Բերայի Թաղ. Խորհուր-
դին ու Հոգաբարձու Բերայի ազգային վարժարաննե-
րուն:

Որոշում մը չենք կրնար տալ, շուարեր մնացեր ենք.
երբ սենեկապետը կը մօտենայ մեզի:

— Տասնական դրուչ պիտի տաք իբր անկողնի դը-
րամ կըսէ. վաղը միւս օր երբ դուք ալ ձեր անկողին-
ները բերել տաք ալ դրամ տալէ կազատիք:

Մերժելու տխուր հետեւանքները տեսած ենք կա-
լաթա-Սէրայի մէջ. անցեալի տխուր փորձառութիւնը
կրած ենք. անձայն կը վճարենք տասնական դրուչ:

Մարդը դրամը առնելուն կը կալովնայ, կ'անուշ-
բերնէ մեզի, մեզ միսթարել կը ջանայ վրան բաց ու
չնական կեղծաւորութեամբ մը որ մարդ կը կատղեցնէ:

— Մի՛ վախնաք, առաջ Աստուած քանի մը օրէն
կազատիք. վախնալու բան չկայ. սրտերնիդ ամուր
բռնեցէք:

Ապուշ մա՛րդ, կը մտածեմ ինքնիրենս, դուն ալ
չհազործումի ճամբայ մը գտեր ես, հայութեան տա-
ռապանքը չհազործողի այս ընդարձակ ու տխուր շա-
հաստանին մէջ որ ոստիկանութեան դուռ ու բանտ կը
կոչուի:

Ը.

Կը սպասենք մեր մարդերուն: Ա՛խ, չէք գիտեր որ-
չափ դառն է սպասումը բանտին մէջ. ինչե՛ր կը զգան
մեր մայրերը, եղբայրներն ու քոյրերն արդեօք: Մահու
չափ տխրութիւն մը կ'իջնէ հօգիւս, կը նստիմ ան-

կիւն մը, փայտին վրայ, գլուխս կառնեմ ձեռքերուս
մէջ ու կը մնամ այդպէս մտածկոտ, յուսահատ...:
Շուրջս յիսոր կայ. ոմանք կը խօսին, ոմանք *sodihis* կը
խաղան թուղթի կտորներով զոր չինած են իրենք: Բան
մը չեմ տեսներ, բան մը չեմ լսեր այլեւս, առանձին
եմ, անպաշտպան՝ ինկած այս անգութներուն ճիւղին
տակ: Տխրութիւնն ու յուսահատութիւնը երկու զգա-
ցումներ են որոնք անզգալի կընեն ժամանակին վազքը.
որչափ կեցեր եմ այսպէս, կէս ժամ, ժամ մը, թերեւս:

Երբ ուսիս տրուած հարուածէ մը գլուխս վեր կառ-
նեմ. Մի՛հրդատն է, իմ տառապանքի օրերուս մտերիմ
ընկերը.

— Տղա՛յ եղա՛ր, ի՛նչ եղար, ե՛լ, ինքզինքիդ ե-
կո՛ւր, մտածելու բան մը չըկայ:

Եւ ձեռքէս բռնելով զիս կը վերցնէ վեր.

— Եկո՛ւր, նայէ՛, թէ՛յ պիտի խմենք:

Իրաւ ալ ներկը թափած ափսէի մը վրայ քսան ե-
րեսուն հատ թէյի գաւաթներ կան, զոր վաճառողը
ձեռքին մէջ առած կը պտտցնէ ամէնուն առջեւ, տաս-
նական փարայի ծախելով:

Մենք ալ կառնենք մէյմէկ հատ. գսւաթը հաղիւ-
չրթունքիս կը տանիմ՝ աղտոտ հոտ մը քթիս կը հասնի.
ո՛վ դիտէ քանիններ խմեր են այս գաւաթէն. և ի՛նչ
թէյ, տեսալ մը ներկուած ջուր որ տաք ըլլալու առա-
ւելութիւնն ունի և որ սոսկ այս վերջին հանգամանքով
թէյ ըսուելու արժանի է միայն:

Ներսիզիս կանցնի կոր. քսան և չորս ժամէ ի վեր
փշրանք մը դրած չեմ բերանս:

Կտոր մը սեւ հաց կուտան ինծի, այն հացէն զոր
ամէն իրիկուն չեն զլանար բանտարկեալներուն բաժնե-
լու իբր ամէնօրեայ սնունդ:

Հացը կը թաթխեմ թէյին մէջ և բերանս կառնեմ.
աւազի հատիկներ, որոնցմով լեցուն է հացին միջուկը,
ակռաներուս տակ կը կծրտան, ի՛նչ ըլլայ ըլլայ, անօթի

եմ. Կուշտ ու կուռ կուտեմ, փառաւոր եւ հալեղ խորտիկ մը ճաշակած ըլլալու գոհունակութեամբ:

— Հիմա փորդ կշտաշաւ ա՛լ, կըսէ Հայկազն, եկուր նստէ քովս խելօքիկ մը, եկուր, քեզի քաշածներս պատմեմ:

Քովիկը կը նստիմ. աչերս վեր կը վերցնեմ առաւտաղին. արեան լայն բիծ մը կայ հոն.

— Ի՞նչ է սա վերի արիւնը, կը հարցնեմ:

— Պապը-Ալիի դէպքին ատեն բանտարկուածները խողխողուած են հոս, խեղճերուն աղիքները դուրս քաշած ու նետած են դէպի վեր, այս անգութ, անասնալին խաղին մէջ գտնել ջանալով իրենց կրօնամօլի յայրատ զգացումներուն վրէժխնդիր յագեցումը:

Կը դողամ . . . :

Վերի արիւնը խոշոր համեմատութիւններ կառնէ աչքիս. լիճի մը պէս կը մեծնայ, կը լայննայ. արիւնով լեցուն լիճ մը, ամբողջ հայութեան արիւնը . . . :

— Դեռ աւելին կայ, կը շարունակէ. անցած տարի, դուրսի գործարանները մաքրած ու վերաշինած ատեն, քարերուն տակէն մարդու ոսկորներ, դանկեր ու բազուկներ գտնուած են, ամէնքն ալ մեր խեղճ հայերունը . . . :

Մազերս գլխուս վրայ կը ցցուին:

Արդի քաղաքակիրթ Եւրոպայի մէջ դեռ պատթիլներ գոյութիւն ունին ուրեմն. վերի արեան արատը բաց աչքի մը պէս միշտ դէպի ինծի կը նայի, սպառնալից ու դիւային ակնարկի մը նման որ զիս կը սոսկացնէ:

— Հիմա ատոնք լմնցան, մտիկ ըրէ ինծի, կաւելցնէ, թէ մարդ ի՞նչ գերբնական ուժ ունի իր մէջը տառապանքներու դիմանալու. ես, ա՛լ հոսկէ ազատելիք չունիմ, գիտեմ. իմ գերեզմանս բանտին այս չոր պատերուն մէջ պիտի ըլլայ, ի՞նչ ընենք, ճակատագիրս այնպէս է եղեր, բայց երբ դուն ասկէ դուրս ել-

լաս, և վստահ եմ թէ պիտի ելլաս, քաշածներս գրի ա՛ն և թող ուրիշներ հասկնան թէ ինչե՛ր քաշեցին դեռ ինծի պէս շատեր այս բանտին մութ նկուղներուն մէջ, թէ ի՞նչ կեանքեր ու ապագաներ կործանեցան այս մահուան և խորախորհուրդ անդունդներու արհաւիրից մթութեան մէջ. գրէ ատոնք. թո՛ղ կարգայ մեզմէ ետքի եկող սերունդը և թո՛ղ հասկնայ, թէ ինչե՛ր կրեցին իրենց նախկին եղբայրներն ու հայրերը, գրէ՛ և գիտցի՛ր թէ ոսկորներս պիտի խայտան իրենց փոսին մէջ, պիտի զգամ . . . :

Վերացած է կարծես. իր դէմքը ճառագայթարձակ երեւոյթ մը առած. վշտի ծայրայեղութիւնն է ինք որ ահա կը պոռթկայ, որ ահա դուրս կը թափէ իր մեղամաղձոտ հոգիին ամբողջ տխրութիւնը սրտակիցի մը հանդէպ:

Արցունք մը կը սահի իր փոսացած աչքերէն և կը կորսուի իր մօրուքին խռուացած մազերուն մէջ:

— Մտիկ ըրէ՛, կըսէ Միհրդատ:

«Սեպտեմբեր 25ի գիշերն էր. մեր տունը Պէշիկթաշ Եննի Մահալլէ է. ճաշերնիս ըրեր և ժայր ու տղայներս տեր էինք դէմ դէմի, երբ տասներկու օտարկան և նոյնքան մըն ալ լրտեսներ մեր տան դուռը ափ առին. նախապէս արդէն պատրաստուած էինք մասածա այս ելքին, որովհետեւ Վաամր՝ մահափորձին գլխաւոր դերակատարներէն մէկը ըլլալը գիտէինք:

Դուռը բացի:

— Ներեցէք, ըսաւ թաղին քովսէրը որ միւսները կառաջնորդէր, Հասան փաշայի(*) հրամանով տունը պիտի խուզարկեմ:

Եկող բազմութենէն կռահեցի այն ծանր ամբաստա-

(*) Հասան փաշա թագաւորին սիրելիներէն է և որ հիմա մեռած է, և իրեն յաջորդ կարգուած Վասըֆ փաշա:

նութիւնը որուն տակ մը գտնուէի, ծունկերս սկսան դողալ:

Երեւի հասկցան իմ արտակարգ վախս որ ալնյայտնի կերեւար դէմքիս ամէն գիծերուն վրայ:

— Մի վախնար տղա՛ս, աւելցուց քօմիսէրը, եթէ անմեղ ես կասկածելու տեղ մը չունիս:

Ձի խօսեցայ, խօսիլն ինչ օգուտ. գիտեմ թէ անմեղ կամ մեղաւոր վերջապէս ինկայ իրենց ճիրաններուն մէջ: Մայրս, ծեր կնիկ, վախէն դողդղազին կծկտեր է սենեակին մէկ անկիւնը, գունաթափ և մեռելատիպ: Ա՛խ, մայրս, մայրս, գիտցիր, բարեկամս, ո՛չ մէկ բան ինծի այնչափ վշտակրութիւն կը պատճառէ, ո՛չ բանտը, ո՛չ տառապանքը, այլ միմիայն անկարելիութիւնը պաշտելի մօրկանս երեսը տեսնելու, լսելու անոր գորովալից ձայնը, վայելելու անոր խանդակաթ ալնարկին անասանելի քաղցրութիւնն ու հրապոյրը:

Վեր վար սկսան խուզարկել, դարակ, պահարան, սնտուկ ամէն ինչ պարպուեցան, անկողիններուն բուրդերն ու բամպակները, կրակարանին մոխիրը, սանդուխներուն տակը, ամէն ինչ, ամէն ինչ մէկ խօսքով չը խուսափեցան կրկին ու կրկին անոնց աչքերուն առջեւէն անցնելու: Ունեցած թուղթերս ամբողջ պատուեր էի արդէն, ինչ պիտի գտնէին:

Երեքուկէս ժամուան խուզարկութենէ մը ետք, քանի մը երկաթի կտորներ և մէկ Սաղմոս ու Աւետարան, մօրս սիրական երկու գիրքերը առին:

— Վայրկեան մը, Միհրդատ էֆէնտի, ըսաւ ինծի ոստիկանը, մեզի հետ եկուր:

Մայրս ոտքի վրայ է այս խօսքը լսելուն, դիմացս կանգնած. նախազգացումն ունի թերեւս թէ այս երթալս այլեւս անդարձ է. մեռնողի մը վերջին գնացքը, որուն անդառնալիութեանը այլեւս վստահ ես: Ճիտս կը պլլուի, կը սկսի լալ:

— Իմ տղաս յանցանք չունի կը պաղատի ոստիկաններուն, իմ տղաս իր շուքէն իսկ կը վախնայ:

«Ու կը պագնէ, պինդ սեղմած գլուխս իր բազուկներուն մէջ, դիս անդարձ փաթցնելու վախովը հողին համադրաւ: Արցունքները, տաք տաք, ամէն ալ իր հողիէն ինկած, կիյնան այտերուս, երեսիս վրայ. գերմարդկային ճիգեր կընեմ չի լալու. կը վախնամ ալ մօրս խօսք մը ըսելու, որովհետեւ առաջին բերանս բանալուս լալը պիտի պոռթկայ:

«Կը բաժնեն մեզ իրարմէ և առջեւնուն ինկած կը քալեմ ոստիկաններուն, գլխիկոր, շուարած ու ընելիքիս թողելիքիս անտեղեակ վիճակով մը առինքնուած: Մեր փողոցը դառնալունս, վերջին անգամ մըն ալ ետիս կը նայիմ, կը դիտեմ այն տունը ուր մանկութեանս օրերն է սահեր, ուր այնքան երազներ հիւսեր, այնքան երջանկութիւններ երազեր եմ. մօրս գլուխը պատուհանին լուսաւոր չըջանալին մէջ կը գծագրուի աչքիս, և որ աւա՛ղ, վերջին անգամ է որ կը տեսնեմ . . . :

«Կառքը կը սպասէ մեզ քիչ մը անդին:

— Կառքով պիտի երթանք, էֆէնտի, կըսէ ոստիկաններէն մէկը:

Այն քաղաքավարութեամբ որով կը խօսի, կը կարծեմ թէ ասիկա պալատան պաշտօնեաներէն է, ուրիմեկորանք. պալատ, ամէնէն խորունկ արհաւիրքն ու սարսափն է որ կը ներշնչէ այս բառը ամէն մարդու համար, որ տոճկի հպատակութեան տակ կապրի: Այդ միջոցին է որ նէճիպ Մէլհամէ փաշայի նախագահութեամբ ելլողի այն բարձրագոյն ատենը բացուած է ուր կը քննուին մահափորձին պարագաներն և ընողները: Ամէն ինչ վայրկեանաբար կը կռահեմ: Բարձրագոյն ատենին ներկայանամ պիտի. Բէնտիբեանի հետ մօտաւոր ազդականութիւնս թերեւս ծովուն տակ զրկէ ինծի. ո՛վ անաչառ դատաստան սովալլուի պնակալէղներու:

«Ոստիկան մը քովս, հատ մը ծպտած դիմացս, հատ մըն ալ կառապանին քով, կառքը կ'ընթանայ խորդ ու բորդ ճամբաներէ գիշերային լուսութեան մէջ: Պալատի

ճամբան է ասիկա, գերեզմանի ճամբան, ուր կը զգաս
այն լռութիւնը և ամայութիւնը՝ որ այնքան պիտանի է
քսաներորդ դարու այս անաւոր հաւատաքննութեան
անոնի խարուկարանին համար: Զիբերուն ոտքին ձայնը
արձագանգ կուտայ զիշերային խոր լռութեան գիրկը:
Կառքին զոյգ լապտերները արիւնոտ լոյս մը կը ձգեն
մեր առջեւէն, տխուր դողդոջուն լոյս մը որ սարսափս
կը շատցնէ: Խօսք չիկայ: Կարծես կենդանութիւնը
դադրիլ կը սկսի և կը մոնենք անծայրածիր գերեզմա-
նատան մը մէջ:

— Հէ՛յ, նէրէյէ՛,

Կը պօռայ ձայն մը հեռուէն: Զայնը արձագանգ կու-
տայ, կ'երկնայ, կը կորսուի գիշերային անդորրութեան
մէջ:

— Եապանճը եօգ, կը պատասխանէ կառապանին
քովի ոստիկանը:

Որքան արհաւիրից է այդ երկու մարդերուն խոր-
հըրդաւոր կոչը, որոնք մութին՝ առանց զիրար տեսնե-
լու, կը խօսակցին... Սատանաներու ձայն կարծես որ
զիս դժոխք կ'առաջնորդեն: Կը հասկնամ թէ Երլտըզին
մօտեցեր ենք: Բանի մը վայրկեանէն անա կառքը կը
կենայ:

Ոստիկանը որ քովս նստած է, տեղէն կերերայ.
ձեռքը դուրս կը հանէ կառքին պատուհանէն զոր վար
իջեցուցած է շուտափոյթ, կը դարձնէ դռնակին բանա-
լին, դուռը կը բացուի և կիջնեմ վար: Զորս կողմս ա-
մայութիւն ու գերեզմանային լռութիւն և արհաւիրքը
կը գրկէ միջոցը և թանձր մառախուղ մը որ կը պատէ
մեր չորս դին, կը ծածկուի կառքի լապտերներուն ա-
րիւնոտ ակնարկէն:

— Եանըմտան, պէնիմլէ, տիգդաթլըճա եիւրլեիւն
էֆէնտի, կը ձայնէ ոստիկանը:

«Ու ես դպրոցական միամիտ մանկիկի մը պէս հլու
կերթամ իրենց քովն ի վեր, կախաղան դիմող ոճրա-
պարտի մը լոին համակերպութեամբ: Հեռուն, մառա-

խուղին սեւ քօղին ետեւէն փայլուն լոյսի մը սուր սը-
լաքները խաւարը կը ծակեն տակաւ: Ա՛ն կողմ, միշտ
դէպի ան կողմ: Հեռաւոր լապտերներուն լոյսը կատա-
ղի աչքերու ակնարկներ են որ կարծես դէպ ինձի կը
նային անծանօթ սպառնալիքներով: Վերջապէս ութէն
տասը վայրկեանէն անազին երկաթապատ դուռ կը մեզ
կը դիմաւորէ: Հոս նորէն նոյն հարց պատասխանին և
երկու զոյգ պահակները, կալըմբուռն ալպանիացի լե-
ռընցիներ՝ ճամբայ կուտան:

Մտեր ենք Երլտըզ:

«Կերթանք ընդարձակ պարտէզին մէջ. չորս դիւ
խոշոր ծառեր գիշերային ցուրտ հովէն կը սարստան, և
իրենց մեղմ սօսափիւնը խորունկ արհաւիրքներ կը դնեն
իմ վախերով փոթորկայոյզ հոգիս մէջ: Վերջապէս կը
կենանք դռան մը առջեւ. հոս երրորդ անգամ նոյն
հարց-պատասխանին և դուռը կը դառնայ իր ծխնինե-
րուն վրայ: Սանդո՛ւն մը մեզ կը դիմաւորէ, ուրկէ վեր
կեննենք. երկայն նըբանցքէ մը կանցնինք, այս անգործին
վրայ շարուած երրորդ դռնէն որ կիսաբաց է, ներս կը
հրեն մեզ:

— Հոս պիտի մնաս, մինչեւ որ կանչուիս, կըսէ ին-
ծի ընկերացողը. դուռը կը քաշէ վրայէս, կը լսեմ դը-
ռան նիգին ձայնը որ վրայէս կը կղպուի և ոստիկանին
քայլափոխերը, որոնք կը հնչեն խուլ հնչումով մը փայ-
տէ տախտակամածին վրայ տակաւ հեռանալով:

«Մինակ եմ, բոլորովին մինակ իմ վշաբերուս և մը-
տածուններուս հետ:

«Վախը որ բոլորովին ընդարմացուցեր է ամէն զգա-
ցողութիւններս, կամաց կամաց կը ցրուի հա՛ւակերպու-
թեանս առջեւ, որ կը ծնի հոգիս մէջ: Մերկ, բոլորո-
վին մերկ սենեակի մը մէջ եմ, փայտէ սեղան մը սեն-
եակին մէկ անկիւնը իր քով պարզ խսիրէ աթոռով
կ'ամբողջացնեն այս սենեակին կահկարասին: Կաղի լամ-
բարը, որ կը մխայ հիւանդ լոյսով մը, լամբարին շիշը
սեւցնելով, անոնի երեւոյթ մը կուտայ սենեակին:

պատուհանը՝ որ երկաթէ վահդակներով շրջապատուած է, կը բացուի ընդարձակ պարտէզին վրայ: Յոգներ եմ, կը նստիմ աթոռը, թեւերս կը կրթնցնեմ սեղանին և ձեռքերս առնելով գլխուս մէջ, կը մտածեմ: Ինչ պիտի ըլլայ վերջս, ինչ վերջաբանը այս տխուր յառաջաբանին: Միտքս կը ճնշուի, կ'ընդարմանայ այս խառնիխուռն մտածումներով, որուն հետ ապագայիս անըստուգութեան վախն ալ կը խառնուի և այսպէս աչքերըս կը գոցուին:

«Առտուանց կազին լոյսը ճերմկեր է երբ կարթննամ. կազը կը մարեմ. հիւանդ լոյս մը ամպամած երկինքէն ներս կուգայ սենեակին միակ պատուհանէն: Կը մտածեմ ու կը մտածեմ: Կը քալեմ շարունակ սենեակին մէջ, ձախէն աջ, աջէն ձախ: Պատուհանին կը մօտենամ, կը բանամ զայն և առտուան ցուրտ և կենսաբար շունչը ճակատս կը հովահրէ որ կրակներու մէջ կայրի: Կը մընամ երկար ատեն պատուհանին առջեւ, հեշտութեամբ ծծելով քաղցր սիւզը որ դուրսէն իր հետ կը բերէ օդալամուրի ծառերուն մեղկացնող և անուշ հոտը: Կանցնին ժամերը այսպէսով. ճիշտ կէս օր է երբ հեռուէն կը լսեմ ոտնաձայն մը որ տակաւ կը մօտենայ սենեակիս: Ինչի կուգան ահա ուրեմն, ճգնաժամը մօտեցած է: Արդարեւ բանալին կը դառնայ և դուռս բացուելով երկայնահասակ սեւ մը,

— Վեր հրամմեցէ՛ք, էֆէնտի, կըսէ ինծի, փաշան քանի մը բաներ ունի ձեզի հարցնելիք:

Առանց ո եւ է պատասխան տալու կը նետելիմ իրեն, երբորք սանդուղէ մը զարկունք և ճիշտ սահմանըին ճակատը բացուող դռնէ մը կը մտնենք սենեակ մը. մարդը զիս կը ձգէ կերթայ: Գեղակերտ, խոշոր սեղանի մը առջեւ, փառաւոր թիկնաթոռի մը մէջ, նստեր է Նէճիպ Մէլհամէ փաշա. ժպտերես ինծի կը նայի, առանց առաջարանի և յանկարծակի:

— Տղա՛ս, կըսէ ինծի անուշ լեզուով մը, քանի մը խօսք ունիմ քեզի, եթէ ճիշտ պատասխանես, անմի-

ջապէս պիտի արձակեմ: Գիտես որ մեր կայսեր գլխութիւնը մեծ է և դուն պէտք է օգնես մեզի՝ ցոյց տալու հեղինակները այն եպերելի արարքին զոր գործեցին քանի մը հոգի իր սուրբ անձին դէմ. ըսէ նայիմ տղաս, ազգականութեան կապ մը ունի՞ս Վաւա Բէնտիրեանի հետ:

— Այո՛, կը պատասխանեմ իրեն համարձակ, քորջս զաւակն է. շատ անգամ մեր տունը կուգար կերթար, բայց չէի գիտեր թէ մահափորձին գլխաւոր գործիչներէն մի՛ ըլլար անի, և ասկից զատ ինչպէս կրնայի կասկածիլ իրմէ, քանի որ ինք իր գործէն լաւ կը չահէր և հաւատարիմ հպատակ էր Օսմ. կայսրութեան. եթէ առաջին պղտիկ կասկած մը ունենայի, ես պիտի յանձնէի զինքը կառավարութեան ...:

Այս խօսքին Նէճիպ Մէլհամէ հեգնօրէն կը ժպտի. գիտէ թէ ինչ ազգասէր զգացումներ կը տածեմ ներսս իմ համայնքիս համար ...:

— Կը խնդա՞ք էֆէնտի քթիւ կըսէ, ճիշտը ըսէք հիմա. տեսէ՛ք, հիմա ի՞մ ձեռքիս մէջն էք, ինչ ուզեմ կրնամ ընել ձեզի. ըսէ տղա՛ս, դուն լաւ գիտես թէ հո՛ս, Պոլսոյ մէջ որո՞ւ հետ կը տեսնուէր անիկա. ըսէ իր բարեկամները. մէկ վայրկեանի գործ է և քեզ պիտի արձակեմ:

— Փաշա էֆէնտի, մեր տունը եկած ատեն, ոչ ոքի մասին բան մը չէր խօսեր. կը կատակէինք, կերգէինք և մեր խօսքերը օղիէն ու անոր յարակի՛ց զուարճութիւններէն անդին չէր անցներ. և բացի ասկէ բարեկամ չունէր ինձմէ զատ:

— Ինչ, բարեկամ չունէ՞ր, կըսէ ինծի ձայնը քիչ մը խտացնելով, Աշոտ Եղիկեան, Սիւվիօ Րիչի, Միլըտիչ, Ժորիս, ասոնք իր ամէնօրեայ մտերիմներն են եղեր, դո՛ւն ինչպէս չես գիտնար, քանի որ քու տունդ կը ժողվուին եղեր խորհրդակցելու համար:

Կը հասկնամ. վրաս ամբաստանութիւններ նետելով զիս շուարեցնելու և բերնէս խօսք առնելու վարպետութիւնն է այս ձեւը:

— Ես ատոնցմէ ոչ ոք կը ճանչնամ կըսեմ իրեն, ես միայն Քէնտրեանը կը ճանչնամ. ուրիշ ոչ ոք և ի՞նչ հարցում ալ ընէք անկարելի պիտի ըլլայ ձեզի պատասխանել, քանի որ ոչ մէկ բան ունիմ ձեզի ըսելիք և ոչ մէկ բան գիտցած եմ այդ մասին:

Այս բացարձակ մերժումիս Նէճիպ Մէլհամէ կը բարկանայ, զիս վախցնել կուզէ:

Ու յանկարծ շառաչուն սոսկալի ապտակ մը կ'իջնէ երեսս. աչքերէս կրակ կը ցատկէ, ամէն ինչ կ'սկսիմ կարմիր տեսնել, գլուխս կը դառնայ ու կ'իյնամ վար նուաղած:

Թ.

«Սենեակի մը չոր տախտակամածին վրայ քարածեր են զիս երբ կը սթափիմ, մէկը Ֆանելանելով զիս չփէ. թերեւս բժիշկ մը. և երբ աչքս դէպի ձախ կը դարձնեմ նորէն ինքն է, ինքը, Նէճիպ Մէլհամէ, որ հոգէառ հրեշտակի մը պէս սադայելական ոտենային ժպիտով դէպի ինծի հակած կը հարցնէ քաղցրութեամբ.

— Ըսէ՛, տղա՛ս, կը ճանչնաս Քէնտրեանի բարեկամները:

Այս սադայելական անուշութիւնը որով ինծի կը հարցափորձէ, հեգնանք մը կը թուի իմ խոշոր տառապանքիս առջեւ, կը կառոյրիմ և առանց բառ մը պատասխանելու գլուխս անդին կը դարձնեմ արհամարհանքով:

— Հէ՛, պատասխան չիտա՞մ Միհրդատ:

«Գլուխս տեղէն անգամ երերցնելը աւելորդ է. կը կենայ դեռ, երկար խոստումներ, սպառնալիքներ, յարգանքներ ու լուտանքներ իրարու կը յաջորդեն և վերջապէս տեսնելով անդրդուելիութիւնս սփինքսային լռութեանս մէջ, քանի մը արաբերէն բառ կարտասանէ հսկող պաշտօնէին ու կը հեռանայ: Կամաց կամաց կելլեմ ոտքի, աթոռին վրայ կը նստիմ:

— Հանգիստ, լա՛ւ ես կը պատասխանէ այս անգամ խափշիկը:

«Ամէն խօսք, մանաւանդ այս վերջինը խոշոր հեգնանք մը կը թուի ինծի. ի՞նչ, այսչափ չարարելէն ետքը հրէշային հեգնութեամբ մը որպիսութիւնս հարցնել, բայց ասիկա կատարելիք վայրկեան է և կատարութիւնս լռութեամբ կուզեմ արտայայտել. ոչ մէկ պատասխան անոր ալ. և պաշտօնեան լռիկ, կը քաշէ դուռը վրայէս, կը հեռանայ կերթայ: Ա՛լ մինակ եմ, ուրեմն այլեւս չի պիտի վերադառնամ տանջանքի սենեակս, ա՛հ, որչափ երջանկութիւն Աստուած իմ: Ժամերը կը սահին կերթան այսպէսով: Ահաւի կերպով փորս անօթի է. աղիքներս կը գալարին փորիս մէջ, բերանս չոր, լեզուս փայտացած: Կը սպասեմ ու կը սպասեմ. լուսին կը յաջորդէ մութը և դեռ կ'ուշանան դալու, և ոչ ոք իսկ քովս պուտ մը ջուր խմելու համար. չարչարանքներուն ամէնէն սոսկալին, ընչե՛ր, գիտցիր որ անօթութիւնն է. աչքերս կը մթնեն իրենց ակնակապիճներուն մէջ, տեղէս շարժելու կարողութիւն չըկայ վրաս, քառսուն և ութը ժամէ իվեր բերանս փրանք չեմ դրեր: Ու ահա նորէն այս անգամ սենեակիս դուռը կը բացուի և միւսնոյն հսկողը կուգայ քովս. բռունցքը կիջեցնէ ուսերուս մէջտեղ.

— Հայտէ՛, երբեք, շուտ բաշային պիտի ելլես:

Ոտքերս կը դողան, հագիւ քայլ մը առած ծունկերս կը ծալուին իրենց վրայ. խափշիկը քաշքշելով քաշքշելով, քուրջի կտորի մը, անկենդան մարմինի մը պէս կը տանի զիս նորէն Նէճիպ փաշայի առջեւ.

— Խելքդ գլուխդ եկա՛ւ, հայտէ՛ նայիմ, ըսէ: Կը ճանչնաս Քէնտրեանի բարեկամները:

Այս անգամ ես ալ չեմ գիտեր ի՞նչ կըլլամ. մահը, ամէն բան աչքս եմ առեր ա՛լ, կը սկսիմ քֆրել իրեն, իր գերդաստանին, ամէնուն, ամէնուն ալ հաւաստաբապէս:

«Ու ահա չորս մարդ զիս կը բռնեն, չորսն ալ հոսժու, կատաղի վայրենիներ. կը զգամ կաշանդուիլս ութը երկաթէ բազուկներու մէջ. ձեռքերս կը բանան և

ո՛վ սոսկում, քովերնին դրուած կրակարանէն երկու խոշոր հրահրուած ածուխի կտորներ կը դնեն փերուս մէջ, ձեռքս քաշել կուզեմ, մատերս գոցել կը ջանամ, ամէնքն ալ բռնուած. ա՛հ, սիրտս փուշ փուշ ըլլալ կը սկսի երբ ասոնք հիմա կը յիշեմ, ազնիւ բարեկամ: Միսս կը սկսի այրիլ և ահաւի հոտ մը կը տարածուի ամբողջ սենեակիս մէջ: Անօթութիւնը այս անպատում, անասելի և աննկարագրելի ցաւին միացած՝ չեմ գիտեր ի՞նչ տեսակ աղղեցութիւն կընեն վրաս, մազերս կը ցցուին, աչքերս կը դառնան և ասկէ անդին ալ մութ է, խաւարին մէջ . . . :

Ժ.

Ամիս մը անցեր է. երբ երկարատեւ հիւանդութենէ ետք ինքզինքս կը գտնեմ Զապթիէի հիւանդանոցը, ուր փոխադրեր են զիս. երկար, երկար օրեր տարուբերեր եմ կեանքի ու մահուան մէջ և հիմա որ փոքր ինչ լաւցած եմ, զիս փոխադրեցին հոս, ա՛լ հարցնող փնտռող չկայ, ալ Միհրդատ չկայ իրենց համար . . . ո՛վ գիտէ որքան տարիներ այսպէս պիտի մնամ հոս, մինչեւ որ ազատութեան արշալոյսը ծագի հեռաւոր երկիրներու վրայէն . . . :

Միհրդատ վաստակաբեկ այս տխուր ու սարսափեցընող պատմութենէն՝ կանգ առաւ քիչ մը, գլուխը հանգչեցուց ուսիս վրայ, մահու չափ տխրութիւն մը իջեր է հոգիիս և քունը որ ծայրայեղ յուզումներու յաջորդէ, աչքերս կը գոցէ: Երբ կ'արթննամ իրիկունը իջեր է արդէն, բանտի տխուր իրիկուններ: Ընկերներ կը ժողվուինք ու կ'երթանք հացերնիս կ'առնենք դուրսէն, երկուքական զրչ. տալով կը գնենք իւզով լուբիա: Ճանճի աղտեղութիւնները կը լողան ձէթին մէջ. կը նստինք տախտակամածին վրայ բոլորակի և կը սկսինք ուտել. իւզը կոկորդնիս կ'այրէ, մեզի բաժնուած թայիներ հացերուն մէջ աւազի հափկներ կան, որոնք կը խառնան մեր ակռաներուն տակ, բայց ինչ ընենք, անօթի ենք, պէտք է կշտանալ:

Հացերնիս ուտելէն ետք կը ժողվուինք անկիւն մը, դուրսէն ուրիշ ընկերներու ալ կը ծանօթանանք. ա՛մէնն ալ ոչինչ բաներու համար բռնուած ու ինկած են հոս, որը ուշ մնացած ըլլալուն, որը առտուանց կանուխ բաղնիք գացած ըլլալուն, որը պահականոցին առջեւ անցած ատեն յօրանջելուն, որը ճամբան շատ արագ քաշելուն և որն ալ թերեւս ուժով չնչելուն համար. . . :

Ու բոլոր ասոնք մնացեր են հոս ամիսներէ ի վեր առանց անգամ մը հարցաքննուելու, և ոչ ոք ուղեր է իմանալ թէ ի՞նչ պատճառով բերեր թխմեր են այս տարազղղներուն խումբը այս տխուր պատթիլին մէջ:

Քիչ մը ետքը կը նայինք որ երկու հոգի անկիւնը քով քովի նստեր են և ծռած տախտակին վրայ բանի մը կը նային. կը մօտենամ և զարմանքս նողկանքի կը խառնուի երբ եղածը կը դիտեմ:

Տախտակամածին վրայ սահման մը որոշեր են, և իւրաքանչիւրը իր ունեցած թիթեղի տուփի մը մէջէն ողիլ մը հաներ, խոշոր ու պարարտ, և որոնցմէ լեցուն է տուփերէն ամեն մէկին մէջ, ու ձգեր են տախտակամածին վրայ. որո՛ւն պատկանած ողիլը որ առաջ անցնի և հասնի մինչև սահմանը՝ ան պիտի առնէ հինգ դրուշ:

— Ի՞նչ է աս ըրածնիդ, կը հարցնեմ իրենց անուշ լեզուով:

— Ողիլի մրցում, ընկեր, կ'ըսէ մէկը. մենք գործի մարդիկ ենք. ողիլները տուփի մը մէջ կը պարարտացընենք ու ետքը մրցում կ'ընենք ասոր կամ անոր հետ. բան մը չէ, հիմա կը զգուիս, բայց դուն ալ կամաց կամաց կը վարժուիս. հոս քեզի պէս մօնչեռներ չառ են ինկեր, ամենն ալ վարժուեր, եփեր, մարդ եղած դուրս ելեր են:

Իրենց լրբերի խօսուածքէն, անպատկառ չարժուածքէն և այն աղտոտ չեչտէն զոր կը դնեն իրենց թուրքերէն ուսիկ թօփացութեան մէջ զիս կը գանեցնեն և զգուանքով կը հեռանամ լուբեայն:

Կամաց կամաց մեր ծանօթներու շրջանակը կ'ընդ-
լայնի, հոն են իրազեկոնց որ հիմա Արարկիր աքսորուած
է, հոն են դեռ ուրիշներ, ծանօթ ազգայիններ, լրա-
գորոշներ, ուսուցիչներ, արհեստավորներ: Այլ ցարեկները
գործ չունինք, կը քնանանք ու կը քնանանք: Գիշեր-
ները հինգ վեց հոգի ժողովուած թուղթի կտորներէ շին-
ուած քարերով տօմինս կը խաղանք: Մեր տունէն ան-
կողին զրկած են մեզի զատ զատ: Տեղաւորուելը ենք
ա՛լ, տուն տեղ կազմեր պարզապէս. նոր օրէր իրարու
կը յաջորդեն, ոչ հարցնող կայ ոչ փնտռող. մենք ա՛լ
ուրեմն դասուեցանք այն բանտարկեալներուն կարգը
որոնք ամիսներով կը մնան բանտին անկիւնը և օր մըն
ալ կամ կ'աքսորուին և կամ կ'սպաննուին: Տարի մը
երկու տարի այսպէս մնացողներ կան, ամենն ալ հիւանդ-
կախ. բանտին աղտեղութենէն, խոնաւութենէն փճացած
ու քայքայուած առողջութիւնով:

Այլևս ամեն բանէ յուսահատ, նստել եմ օր մը սե-
նեկին տախտակամածին վրայ, կը մտածեմ բոլոր այդ
դժուարութեանց վրայ զոր պիտի ունենամ այդ ցուրտ
ձմեռին աքսորուելով. հոս բանտին մէջ այսչափ բազ-
մութենէ տաքցեր է օդը, բայց դուրս ելելով կը դգամ
առուցիկ չունչը դեկտեմբերին: Ու ահա բերնէ բերան
իմ անունս կը տարածուի, զիս կուղեն դուրսէն: Շուտ
մը կօշիկներս կը քաշեմ, ժաքէթս կ'առնեմ կռնակս և
կը նետուիմ դուրս.

— Տըշարտան չաղըրջօրլար օէնի, կըսէ հսկող պաշ-
տօնեան, էվտէն պիրիսի կէլմիշ:

Վազելով քան քալելով կ'ելլեմ բանտին առջևի
գտնուած փոքրիկ պարտէզը, ուր երբ դուրսէն մէկու
մը հետ խօսելու ըլլաւ, կրնաս կենալ մասնաւոր արտօ-
նութեամբ. թօքերս կը շնչեն ձմեռնային պաղ ու օա-
ռուցիկ օդը, աչքերս ներսի մթնշաղին վարժուած,
յանկարծ լոյսին ելնելուն կը շլանայ. չորս դիւ ձիւն է,
ուրեմն ձիւն կայ դուրսը: Ու մայրս է, պաշտելի մայրս,
տխուր օրերուս միակ ու անկեղծ բարեկամս որ դէմս

կ'ելնէ, ինծի կը փաթթուի, ու կը մնամ այսպէս եր-
կար, այս տաք գիրկընդխառնումին մէջ դնելով տրխ-
րագին կարօտը մեր այրած սրտերուն: Արցունքներնիս
իրար կը խառնուին, հեկեկանօք կուլանք. ա՛խ, որչափ
անուշ է մօր մը սէրը. կարօտով գլուխը վեր վերցու-
ցած երեսս ի վեր կը նայի:

— Ինչ է զաւակս ձակափղ վրայ կարմիրը:

— Բան մը չէ մայրիկ, երեսիս վրայ պառկել էի:

Ինք վատոյժ ու նիհար կին, ինչպէս կրցեր է Շիշ-
լիէն մինչև Պօլիս այս դժոխքին անկիւնը գալու. մօր
մը սէրը ինչ դիւցազնական ու անհաւատալի հրաշքներ
կը գործէ յաճախ. ոտքերը ձիւներուն մէջ քայլէն ձեր-
մըկեր, երեսներն ու ձեռքերը կարմրել, բայց հոգն է,
զաւակին քոյն է, անոր սիրովը տաքցած ու վերացած.
Կս սկեպտիկ՝ դուարճութեանց, զեղխութեանց մէջ մեծ-
ցող երիտասարդ, հիմա կը զգամ թէ որքան խոր է այս
սէրը. ձեռքերը ձեռքերուս մէջ կ'առնեմ, կը խօսի բա-
ւական, մինչ վերէն ձիւնը կը տեղայ մեր վրայ առատ
կաթիլներով, մազերս ծածկելով իր ձերմակ ալեոյթով:

Ու հիմա, որ ամէն սէրերէ անջ ստուեր, աշխարհէս
զատուելը եմ ալ, չեմ ուզեր երբեք այս մօրենական սի-
րոյն քովէս բաժանուիմ. տառապանքներէն, մտածում-
ներէն դատարկացած հիւանդ սիրտս՝ այս մօր մաքուր
ու անկեղծ սիրոյն պէտք ունի զգալու, ոյժ ունենալու
համար անոնց դէմ: Սակայն պահապանին ձայնը անո-
ղօք է, հրամանն անգութ.

— Հէ՛յ, երկար ըրիր, կը ձայնէ մեզի. չէ՞ք գիտեր
որ տասը վայրկեանէն աւելի խօսիլ տրցիլուած է.
բրտօրէն մօրս թեւէն բռնելով կը հրէ դռնէն դուրս, և
զիս կը ճամբէ նորէն ներս, բանտ:

Ահ, դեռ աչքիս դէմն է իր տխրամած երեսը, երբ
կտին դարձած ինծի կը նայի վերջին անգամ մըն ալ,
մինչ պահապանին կոչու ձեռքը մեզ կը բաժնէ իրարմէ
ու ձիւնը ծուռ խեղճ մայրս կ'ելնէ դուռնէն դուրս:

ԺԱ.

Երբ ներս կը մտնեմ, սենեակին անկիւնը կ'առանձնանամ և բերանս թաշկինակիս մէջ թաղած կը սկսիմ լալ դառնադին...

Մինչև իրիկուն տխուր եմ՝ ալ, խօսելու կարողութիւն չունիմ:

— Ա՛հ, եթէ անգամ մը աղատիմ սա բանտէն, վայրկեան մը թուրքիոյ հողը չը պիտի կենամ. պիտի ելլեմ հեռանամ այս երկրէն անդարձ, հոգ չէ՝ դուրսը մուրամ իսկ. գէթ ազատ պիտի ապրիմ, կը մտածեմ:

Օրը շաբաթ է. կիրակնամուտքի ստուերները կ'երկրնման կարծես բանտիս մութ անկիւններուն մէջ. թիթեղէ ամանի մը մէջ խռնկ կը բերեն կը ծխեն. որչա՛փ անուշ է իր հոտը, ի՛նչ զգացումներ, ի՛նչ անտիական յոյզեր կ'արթնցնէ հոգիիս խորը անիկա. միս, ով քաղցրահոտ բոյս, թո՛ղ քու քաղցր բոյրդ սփոփարարը ըլլայ իմ յոգնած, ջլատած յոյսերուս: Ու ահա աղօթքի ժամն է, կիրակնամուտքի նուիրական պահը զոր կը կատարեն հայ բանտարկեալներ ամէն շաբաթ գիշեր:

Կարգ կարգ կը կենանք սենեակին մէջ. թուրքերն ալ խառն են մեզի. լո՛ւռ ենք, անծանօթին սարսուռովը համակուած: Եւ այս երկրիւղած լուսթեան մէջ հայ երիտասարդ մը «Լոյս զուարթ» կը սկսի. ամէնքս ալ անզգալաբար ծուկ կը չոքենք միեւնոյն ուժէն մըղուած, դըդուած կարծես: Խռնկի քուլաները կը ծածանին մեր գլխուն վերև ամպիկներու նման և ամէնս ալ կը մասնակցինք այս երիտասարդին քաղցր երգին: Գառասուն բերաններէ և աւելի հոգիներէ բղխած այս երգը բանտին պատերը կը թնդացնեն. տեսարանը վեհ է ու սրտազրաւ: Ամէնքնիս, թուրք բանտարկեալներն ալ մեզի հետ, աչքերնիս դոցեր ենք, մենք մեր մէջը ամփոփուած, մեր ցաւերովը առինքնուած և անոնցմով վերացած: Յաւն ու վիշտը ամէնքս ալ իրարու միացուցեր, իրար խառնել է, հսկայ ձուլարանի մը պէս: Հոս, այս վայրկեանին ա՛լ ազգ չըկայ, տառապած ժո-

ղովուրդներու տառապող ներկայացուցիչները միայն կան, ամէնն ալ իրար զօդուած այս երգին անուշ եղանակին հանգոյցովը: Երգը կը շարունակէ

«Եկեալքս ի մտանել արեգական...»

Ալ վերացեր, անէացեր եմ ես. սիրտս տարօրինակ, անդբաշխարհի զգայողութիւններ ունի.....

ԺԲ.

Մեր սենեակին մէջ Արամ անունով երիտասարդ մը կայ, թիկնեղ և կաշմարուռ, լեռներու տղայ, որ երեք անգամ Ատաբաղար, իր հայրենիքը աքսորուելէն ետք, երեք անգամ Պօլիս վերադարձած է: Այս անգամ նորէն ձերբակալուած եկած ինկած է հոս. որչա՛փ աղուոր կը վայլէ իր առողջ բարեձև մարմինին հագած փօքուրն ու սալթան. ֆէսը դէպի քով ծռած, ճիշտ այն եփեհեռու դասակարգին պատկերն է, զորս արտադրելու բաղդը իզմիրի ու իգնիմիտի և իր չըջակայքին վիճակուած է: Անվախ, համարձակ, լեռներու, փորձանքներու մէջ մեծցած, անոնցմով շաղուած և թրծուած տղայ մը: Բանտին մէջ ուր բիրտ ուժը միայն բանտարկեալներուն վախ կաղզէ, այս տղան է միայն որուն ոչ ոք կը համարձակի մօտենալ ու ծուռ աչքով նայիլ: Թունդ ազգապաշտ մը՝ բառին ամէնախոր և ամէնալայն իմաստովը, որուն տառապանքներովը կը տառապի, որուն ցաւերովը կապրի այս ժողովրդին անկեղծ զաւակը: Իր մասնաւոր հակառակութիւնը բանտին մէջ խափշիկի մը հետ է, թունդ հայատեաց, որ զօղութեան համար նետուել է հոս: Շատ անգամ կը կռուին իրարու հետ և ուժեղ հայ տղամարդուն կռուիք երկրիւղ ձգած է այս մոլեռանդին հոգիին մէջ: Երեսանց բարեկամ ձևանալ կուզէ հայուն.

— Դուռն արարներուն շատ մօտ ես, քեզի արաբ պիտի ըսեմ ասկից ետք, Արա՛մ:

— Մեր գիւղին մէջ, բարեկամ, Արափ՝ չունեցողն կըսեն միայն:

Խափշիկը պզտիկ մնացած կը լռէ :

— Արա՛մ, խելքդ գլուխդ բեր, կըսենք իրեն, Մէհմէտ Ալի պէյի մարդն է, կոնակ ունի անիկա :

— Դէ՛հ, կը պատասխանէ մեզի ծիծաղելով, եթէ անիկա կոնակ ունի, մենք ալ կուրծք ունինք փոխաբէն... :

Օրերը օրերու կը յաջորդեն, շաբաթները շաբաթներու : Ո՛չ հարցնող, ո՛չ փնտռող : Մեզի համար դուրսէն աշխատողներուն բան մը չըգար ալ ձեռքէն, ամէն յոյս կորած է, ամէն ակնկալութիւն վերջացած :

Հինգերորդ շաբաթուն գիշեր մը երբ նորէն բոլորուեր ենք տօմինօին չուրջ՝ բանտապահը «Գրիգոր և Յակոբ» երկու ընկեր կը փնտռէ բանտին մէջ. մեր սենեակն ալ կը մտնայ :

— Գրիգոր, Յակոբ հո՞ս են, պիտի արձակուին, չուտ թող հագուին :

— Գրիգոր ու Յակոբ, բայց շաբաթ մը առաջ աքսորուեցան անոնք Տիվրիկ՝ իրենց հայրենիքը :

— Վա՛յ, կըսէ բանտապահը ժպտելով, անունի չըփոթութիւն տեղի ունեցեր է, ուրիշ տեղ իրենք աքսորուեր են. բայց խնդիր չէ, թող սիլահ մը ընեն : Եւ հեգնօրէն կը ժպտի :

Ի՛նչինք՝ այսպէս շաբաթը՝ սխալմամբ առանց յանցանք մը ունենալու կ'աքսորուին. քանինք՝, քանինք : Հինգշաբթի օրերը մեր սարսափի օրերն են, որովհետեւ աքսորի մեծ կարաւանը ան օրը ճամբայ կելլէ բանտէն. եթէ սխալմամբ մեզի ալ անունի չփոթութեամբ զրկեն... ինչ կրնանք ընել, որո՞ւ բողոքել. անգամ մը դացողը այլեւս ետ չը դառնար... :

Ամէն հինգշաբթի տասնեակներով աքսորուածներու մէջ ո՛վ գիտէ որչափ անմեղներ այսպէս քշուած դացեր են այս ձմեռուան ցուրտին ու փռքին Սամսունէն մինչև Անատոլուի ներսերը ոտքով ճամբորդելու... :

Իրիկուան դէմ աշիւթներու վարժարանին բարձրագոյն կարգի տղաքները կուգան մեզի վիճակակից ըլլա-

լու. յեղափոխական զաւա՛յա՛ններով տոգորուած և Սուլթանին անձին դէմ դաւաճանել փորձած ըլլալու յանցանքով : Տարիքնին հազիւ քսանէն քսանընգիւն մէջ կը խաղայ. ամէնն ալ մաշդամօտիկ ու տաքարէն տղաքներ՝ որոնք շատ շուտ մեզի հետ կը բարեկամանան : Ամէնն ալ հարուստ արաքներու զաւակներ են, Պօլիս ունեւու եկած. տաճիկ յեղափոխականներ, որոնցմով լեցուն է բանտը, զիրենք կը շրջապատեն : Դպրոցականներուն պարագլուխը՝ Էօմէր՝ կըսէ մեզ ամէնուս.

— Տղաքնե՛ր, դուք ամէնքնիդ ալ մէկ երկրի զաւակներ էք. ամէնքս ալ բողոքողներ՝ արդի բռնապետական ըէժիմին, եկէք այս գիշեր ձեզի ճաշ մը տամ. թերեւս վաղը ծովին տակը չուենք, ինչպէս դացին մեզի պէս հաղարաւորներ :

Ուրախ է, կեանքը սկիստիկօրէն դիտելու վարժուած, որ մահուան առջև խել կը խնդայ : Դուրսէն ճաշ ապսպրել կուտայ մեզ ամէնուս. քսան-երեսուն ոսկի կայ գրպանը. կուտենք կը կատակենք իրարու հետ. ալ եղբայրացիք ենք, ազգի խտրութիւն չիկայ.

— Ձեր մէջէն ալ շատեր մեզի պէս դացին, կը դաւանայ ինծի Էօմէր, մենք ալ անոնց եղբայրներն ենք :

Իր տաք լեզու խօսակցութիւնը, իր անուշ շեշտը սիրտս դէպի իրեն կը քաշէ : Դովի ընկերներէն մէկ քանինքը տխուր են, գիտակից այն վերջակէտին զոր պիտի տրուի վաղը կամ միւս օր իրենց մատաղ հասակի օրերուն :

Խօսակցելէն, կատակելէն չենք իմացեր ժամերուն անցնիլը. կէս գիշերուան մատ մըն է մնացիք՝ երբ դուրսէն կառքի մը և անոր հետեւող ձիերու ոտնաձայնը կը լսենք :

Ձապթիէ նազըրին է որ ահա գործին գլուխը, Ձապթիէ կը դառնայ՝ իր ըրածներուն համարը ելլող հասցնելէ ետք ամէն օր : Ուշ ատեն կը քնանանք եւ իրաւ հետեւեալ օրը այս ամէն տղաքները կը

կանչուին ու մէյմընալ չեն դառնար: Ասոնք ալ գացին, վստահ ենք, ուրիշ շատերուն պէս ծովուն անյատակ անդունդը, ուր ամէն գաղտնիք կը քնանայ, ուր ամէն արդարութեան աղաղակ կը կորսուի, կը լռէ...:

* * *

Կանցնի չարաթ մըն ալ: Ամիսը կըլլայ երկու և դեռ ոչ մեզ հարցնող կայ, ո՛չ փնտռող, ո՛չ ուզող: Օրեր առաջ իմացեր ենք որ այս շաբթու մեծ փոթա մը պիտի ելլայ աքոորի համար. սիրտերնիս վախէն կը դողայ, թերևս մենք ալ կանք մէջը այս տխուր կարուսանին:

Նորէն հինգշաբթի առտու մեծ իրարանցում բանտին մէջ. վերէն քեթիպին կը սպասեն, շատեր իրենց անկողինները ծրարած, ճամբայ ելլելու պատրաստ ու գըլ-խահակ. մենք ալ անոնց պէս կընենք:

Ու ահա քիչը վերջը կուգայ պաշտօնեան՝ մեծ տետրակ մը ձեռքին, ուր ո՛վ գիտէ որո՛ւ դատակնիքը կայ մէջը գրուած: Յամր, դանդաղ շեշտով մը, զգացնել ուզելով ահաւորութիւնը իր պաշտօնին, կը սկսի մէկիկ մէկիկ աքսորի երթալիքներուն անունները կարդալ. անկողինին կըռնակին, վաճառական, արհեստաւոր ամէնն ալ հաւասարապէս, բեռնակիրներու նման, կը շարունակէ քով քովի. վախէն ծունկերնիս կը դողան, թերևս կարգը մերն է. ականջնիս մարդուն բերանէն կախուած է: Վախ-կոտ լռութիւն մը չորս կողմ, գալիքը գուշակողի տխուր ու սարսափեցնող լռութիւն: Եւ այս լռութեան մէջ մեր ընկերներէն մէկուն անունն է որ կը լսուի. ամէնուս դէմքը մեռելի գոյն է առեր. կը դողանք. երկրորդ մը, երրորդ մը և ահա եօթն ընկերներս քով քովի կը շարունակեն: Վիզս կը պլլուին, մնասքարով կըսեն ինծի: արցունքը առատօրէն աչքերէս կը վազէ. կը համբուրենք զիրար, վերջին մնասքարովը կըսենք իրարու.

— Թերևս ճամբան մեռնիմ, լեռն. երբ դուն ազատիս, մեր քաջածնեքը գնա՛ պատմէ և ըսէ որ անիրաւ տեղը մենք կայրինք:

Իբր պատասխան՝ հեկեկանքով կուլամ, խօսելու, պատասխանելու անկարող: Կը միանան անոնց Միհրը-դատ, Դ. Ս. և շատ դեռ ուրիշ ծանօթներ. հարիւր-յիսուն հոգիի տխուր կարաւան մըն է որ մը կազմուի և զոյգ զոյգ ձեռնակապի զարնուած, տխուր խուճըր կը շարժի. ամէնն ալ կուլան, բանտին գետինները արցունքներով կը լենայ:

Երբ դուրս կելլեն, ահռելի աղաղակ մը դուրսը կը թնդայ. որո՛ւն մայրը, որո՛ւն քոյրը եկեր իր զաւակին կամ իր եղբորը վերջին մնասքարովը ըսելու. բանտին դռան քով քաշուած փայտէ որմին ծակերէն կը դիտեմ անոնց անցքը պարտէզին մէջէն:

Մայրեր զաւակնին գրկերնին իրենց ամուսնին կը պըլ-լուին, ոստիկաններ զանոնք բրտօրէն կը հրեն. գետնէ գետին՝ ձիւներուն, ցեխին վրայ կը գլտորին, նորէն ոտք կեցնեն, նորէն իրենց սիրելիին կը պլլուին: Ու կուլան, միշտ կուլան: Քարերը իսկ կը մասնակցին կարծես այս ընդհանուր սուգին և ողբ ու կոծին:

Կը քալեն: Լացերը կը շառնան, ձայները ահաւոր խառնուրդ մը կազմեն. ցաւած հոգիներէ բխած տխրաւոր աղաղակներ՝ որոնք սիրտս կը խածատեն: Եւ կարաւանը կերթայ, կերթայ միշտ, մինչև որ աքսորեալներուն յետինն ալ կը հեռանայ աչքերէս, և միայն կը տեսնեմ ձիւնին փաթիլներուն մէջէն անոր ետեւը և իր կռնակի անկողինը, որ կը կորսուի ձմեռնային մշուշին տխրատեսիլ հեռաւորութեանը գիրկը...:

Գերեզմանիդ առջև, հայրենի հողէն այնքան հեռու
օտարութեան եզերքներու վրայ միայնակ, քանի քանի
երիտասարդ, Գաղափարի հսկայ փոթորկէ բռնուած հո-
գիներ, եկան անցան մինչև հիմա: Ամենն ալ իրենց ար-
ցունքն ու թախիծը բերին հո՛ն, ամենն ալ իրենց սըր-
տին մորմոքը դրին քու անխօս ու համեստ շիրմիդ վե-
րև այն վաղահաս հեռացումին համար որով անցար
կեանքէն՝ դէպ ի մեծ ոչնչին ընթանալով:

Եկան անցան շատեր:

Ու հիացումով վերաբերուեցան, պաշտամունքով
փարեցան այն մեծ Գործին որուն սկզբնաքարը դրիւ
դո՛ւն և որուն սակայն պտուղը չվայելած անչնչացար,
լմնցար ափ մը հողի մէջ թաղելով քու այնքանի լայն
աշխարհայեացքդ տառապող ջեղերու երջանկացումին,
ստորնաքարչ ու թշուառութեան մէջ տուայտող աշխա-
տաւոր ժողովուրդներու բարեկաման:

Քու մեծ ու համաշխարհային Իտէալիդ փարած, ամ-
բողջովին անոր նուիրուած մոռցար ամէն բան և միայն
ու միմիայն հայրենիքիդ ու անոր տառապագին դաւաճ-
ներուն ցաւովը հրատուր քու մեծ ու նուիրական մա-
հովդ սրբագործեցիր սկսած մեծ գործդ, — տառապող
ջեղերու, բռնութեան լուծին տակ հեծող մասսաներու
բարձրացման ու երջանկացման գործ—և որ ահա այսօր
կը շարունակեն հեռերդ ներդ մաւորական կամ ագէտ
թէ՛ Կովկաս և թէ՛ Տաճկաստան քու քարոզած մեծ
սկզբունքներովդ իրարու միացած, և այդ միացումին
մէջ գտնելով իրենց տկար էութեան զօրութիւնը դիմա-
դրաւելու Բռնութեան և Դրամին անիրաւ տիրապե-
տումին:

Ու հիմա որ քու շինած այս մեծ ու հսկայ դաղափարներուդ շնորհիւ, որ դաղափարն է ամեն տանջահար դատակարգերու, բռնապետութեան շղթաները փրշուր փշուր եղած երկրի մը մէջ, ազատութիւնն կը սաւառնի և փրկութեան Արշալոյսը տակաւ բարձրանայ արիւնհաների հողերու վերեւ, հիմա՛ սիրով ու հոգիով պիտի փարի երիտասարդութիւնը քու ամէն բարձր սլըզբունքներուդ, դուն որ Քրիստոսի մը պէս զո՛հ եղար անոնց՝ մահուանդ մեծ լուսապսակովը անոնք տարածելով դարերու տառապանքին տակ հեծող ու չարչարուող ցեղակիցներուդ:

Մեզի պէս տառապող ժողովուրդի մը հողին վրայ ուր ինկած դիակները իրենց արիւնովը վտակներ շինած էին, ո՛ւր տարիներով հնչած էր Բռնութեան շղթային սարսափեցնող զանգիւնը, դտար քու յետին հանգստաբանդ, և այդ լեռներու մէջ կորսուած քու գերեզմանիդ վրայ մարմարէ շիրիմ մը, վրան պարզ վերտառութեամբ մը, «Քրիստափոր Միքայէլեան»:

Ոչ աւելի, ոչ պակաս:

Թող հիմա քու անունդ հնչէ Պալքաններէն մինչև Եփրատ, Անտեաններէն մինչև Մասիս տարածուած ցրիւ ցրիւ եղած հայութեան զաւակներուն, զորս այնքան սիրեցիր, որոնց տառապանքներովը տառապեցար, որոնց արցունքներովը լացիր դառնապէս:

Մեր բռնութենէ մասամբ շղթայազերծ էութեան վրայ հիմա իբր պարտաւորական պարտականութիւն քու յիշատակիդ յարգանքն է որ կը տարածուի և կը պահանջուի իսկ ի փոխարինութիւն քու այնքանի ծառայութիւններուդ զորս այնքան անձնուիրաբար թափեցիր մեզի համար, և որոնց վերջապէս զո՛հ ինկար քաջարի զինուորին պէս, վերքը կուրծքիդ, Մահը արհամարհողի ծիծաղը շրթունքիդ:

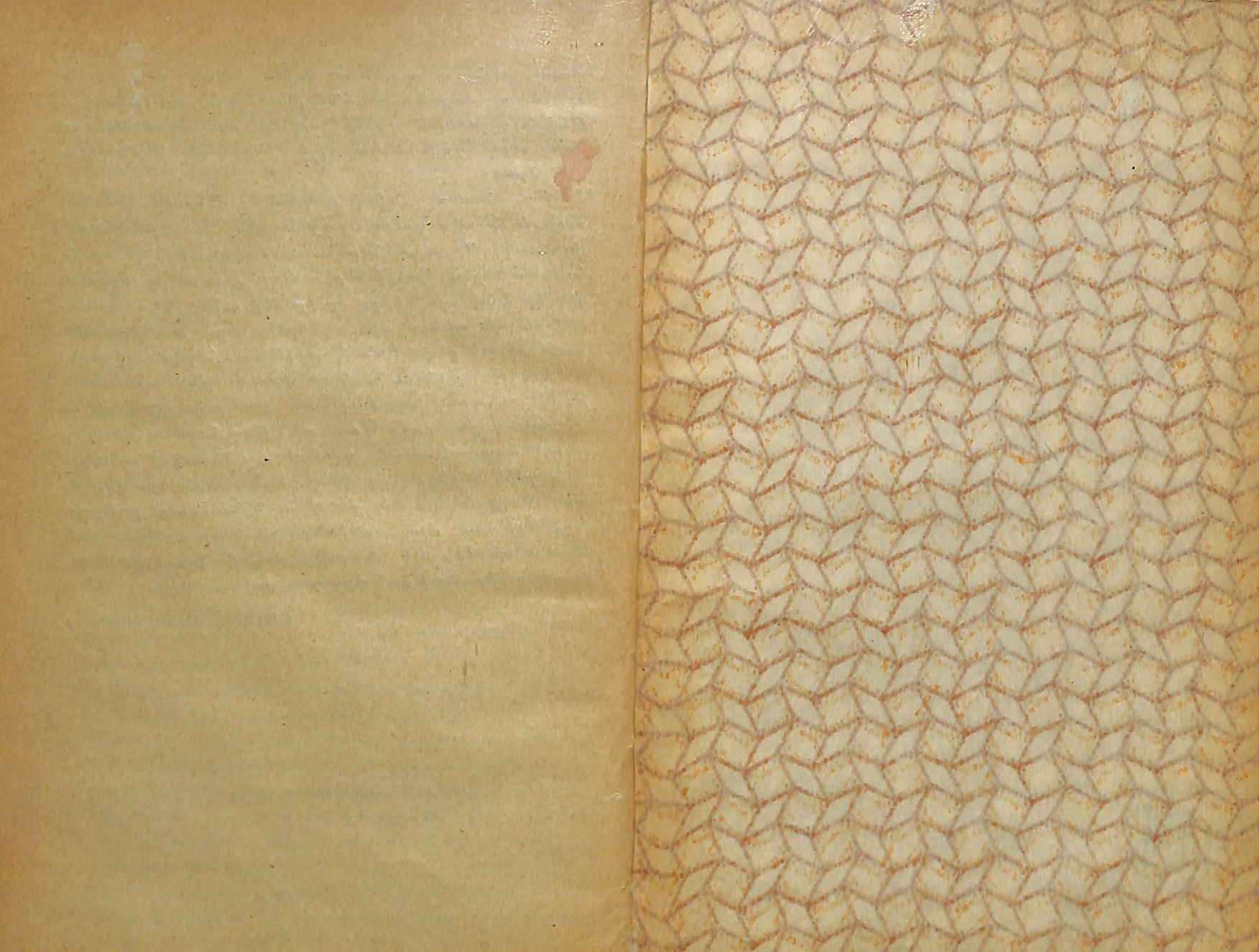
Ու հայ ամէն դատակարգերը ընդհանրապէս և երիտասարդութիւնը մասնաւորապէս իբր յարգանք քու նուիրական յիշատակիդ պիտի ջանայ քու սկսած գործդ

առաջ տանիլ, որքան ալ փշուտ ըլլան ճամբաները, որքան ալ մացառուտ անոնք, հեշտիւ ու երջանկութեամբ ցրցքնելով իրենց արիւնը այն արահետներուն վրայ ուրկէ դուն անցար իբր յանդուգն և աներկիւղ ռահվիրայ:

Քու անունովդ պիտի պարծենայ ու նուիրական մասունքի մը պէս գուրգուրագին պիտի պահէ թանկագին յիշատակդ թրքահայ նոր մտաւորականութիւնը՝ որուն համեստ ներկայացուցիչներէն մէկը քու սուրբ յիշատակիդ կը ձօնէ այս գիրքը որ իր մէջ ունի մէկը տառապանքի այն տխուր դրուագներէն զորս ունեցաւ այնքանի սիրած ցեղդ Բռնակալութեան անարկու շրջանին:

Քու պարգուկ ու համեստ շիրմիդ պէս, այս անսեր թեկթ ու պարզ պատմութիւնը քու եղբայրներուդ ու քոյրերուդ ցաւերովը հիւստեած, թող համեստ պսակ մը ըլլայ, աղքատի պսակ, դրուած քու հեռակայ ու տարաշխարհիկ գերեզմանիդ վրայ, և Եւողեան տաւիղի մը պէս՝ Պալքանէն փչած վայրի ու կենսունակ շունչովը թող թրթռան այդ տանջանքի ձայները որոնք լեցուն են այս պսակին մէջ, և որոնք սակայն հիմա երջանկութեան ու երանութեան երգերու փոխուած են:

ԼՆԻՈՆ ՇԱԹՐԵԱՆ

համ. Է

587

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0352760

46732